

Zorislav Horvat, Ratko Ivanušec, Marija Mihaljević

Utvrda Gračanica-Lehowacz Konzervatorsko – arheološko istraživanje i obnova

Zorislav Horvat
HR – 10 340 Vrbovec, Zagrebačka 17
Ratko Ivanušec
Ministarstvo kulture
Konzervatorski odjel u Slavonskom Brodu
HR – 35 000 Slavonski Brod, A. Srtarčevića 43
Marija Mihaljević
Gradski muzej Nova Gradiška
HR – 35 400 Nova Gradiška Trg kralja Tomislava 7

UDK: 725.182.025.3(497.5Cernik)
Izvorni znanstveni rad/Original Scientific Paper
Primljen/Received: 12. 2. 2012.

Ključne riječi: utvrda, Gračanica-Lehowacz, konzervatorsko-arheološko istraživanje, arhitektonska analiza, oko 1500. obnova i prezentacija.

Keywords: fortress, Gračanica-Lehowacz, conservation and archaeological research, architectural analysis, around 1500. restorations and presentations.

Utvrda Gračanica-Lehowacz nedaleko od sela Baćin Dol i naselja Cernik u zapadnoj Slavoniji ubraja se u mnogobrojnu skupinu srednjovjekovnih utvrda kontinentalne Hrvatske čija je građevna struktura stradala pri osvajačkim turskim ratova u prvoj polovici 16. st., ali i kasnije u oslobodilačkim ratovima protiv Turaka potkraj 17. st. Utvrda Gračanica-Lehowacz građena je na posjedu plemićke obitelji Desislavića potkraj 15. st. ili oko 1500. u formi refugija, odnosno utvrde koja je služila kao zaštita od nadolazeće turske opasnosti. U tom razdoblju utvrda ovalnoga tlocrta sastojala se od ulazne troetažne kule i obodnog ziđa s braništem. U unutrašnjosti uz zapadni obodni zid bio je smješten palas. Konzervatorska analiza arhitektonskog sklopa utvrde i nalazi preliminarnih arheološka istraživanja pridonijeli su nekim novim spoznajama i pogledima na graditeljsku slojevitost lokaliteta. Unutar utvrde otkriveno je ziđe starijih fortifikacijskih sklopova koje se datira u 13. i 14. st. Od cjelovitoga fortifikacijskoga sklopa kasnosrednjovjekovne utvrde u većoj su se mjeri sačuvali ulazna kula kojoj nedostaju treća etaža i krovšte, zatim istočni ovalni zid te djelomično začeljna strana obodnog ziđa.

UVOD

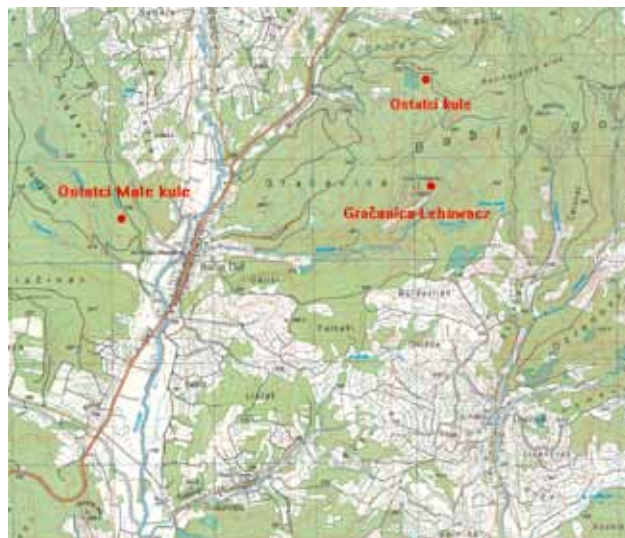
Srednjovjekovna utvrda Gračanica-Lehowacz zaštićeno je kulturno dobro upisano u Listu zaštićenih kulturnih dobara pod brojem Z- 1275.

Zaštitni konzervatorski radovi na utvrdu Gračanica-Lehowacz početi su 2009. godine, kada je utvrda uvrštena u program zaštite i očuvanja kulturnih dobara koji se financiraju sredstvima iz državnoga proračuna Republike Hrvatske. Konzervatorski odjel u Slavonskome Brodu te je godine podržao inicijativu Hrvatskoga planinarskog društva „Strmac” iz Nove Gradiške za revitalizaciju i konzervatorsku prezentaciju utvrde, koje je postalo nositelj programa obnove.

U sklopu zaštitnih radova tijekom 2010./11. izvedeno je cjelovito arhitektonsko snimanje očuvane strukture utvrde u cjelini i u detaljima na temelju kojeg su provedene valorizacija i analiza očuvane građevne strukture na način srednjovjekovnog projektiranja. Valorizacija i analiza arhitekture utvrde uz suradnju konzervatorskog nadzora bile su povjerene Z. Horvatu, dipl. ing. arh. Istodobno s arhitektonskim snimanjima obavljala su se i preliminarna konzervatorsko-arheološka istraživanja dvorišnog partera utvrde i prostora ispred ulazne kule radi utvrđivanja graditeljske slojevitosti utvrde. Preliminarna arheološka istraživanja dvorišnog partera i prostora ispred ulazne kule provela je M. Mihaljević, prof. arheologije iz Gradskog muzeja iz Nove Gradiške. Sva arheološka iskopavanja obavljena su prema konzervatorskim smjernicama, a radove su pratili uz stručne konzultacije vanjski suradnik Z. Horvat, dipl. ing. arh., i uz nadležni konzervatorski nadzor R. Ivanušec, dipl. pov. umj. Nakon završetka zaštitnih konzervatorsko-arheoloških istraživanja i valorizacije nalaza istraživanja odabrana je koncepcija konzervatorske obnove i prezentacije utvrde. Pošto je usvojena koncepcija pristupilo se izradbi projektne izvedbene dokumentacije. Projekt

1 Zračna snimka (foto: J. Sudić)
Aerial photo (photo: J. Sudić)

1 A Položaj grada Gračanice s ostacima manjih utvrda na karti 1 : 25 000
Position of Gračanica with the remains of small forts on the map 1 : 25 000

obnove i konzervatorske prezentacije izradila je projektantska tvrtka Fibra d. o. o. iz Osijeka, projektanti D. Klečina, dipl. ing. građ., i H. Milinković, mag. ing. aedif., koji su ujedno angažirani kao projektantski stručni nadzor u zaštitnim radovima obnove i prezentacije utvrde.

PROSTORNA DISPOZICIJA

Srednjovjekovna utvrda Gračanica-Lehowacz smjestila se na južnim obroncima Požeške gore sjeveroistočno od sela Bačin Dola i Cernika (sl. 1). U blizini utvrde, koja se nalazi na uzvisini od 402 m n. v., brojne su tekućice od kojih su najznačajniji potoci Putnjak, Batnjak i Grački dol. Toponim Gračanica ne odnosi se samo na utvrdu nego ima i šire geografsko značenje, pa se i cijela reljefna uzvisina zapadno od utvrde tako naziva. Utvrda Gračanica-Lehowacz ima dobar prometno-geografski položaj jer se nalazi 1 800 m istočno od važne prometnice koja je u prošlosti, kao i danas, povezivala Cernik s Požegom. Ta je prometnica i granica između gorja Psunja i Požeške gore.

Sama utvrda Gračanica-Lehowacz smjestila se na istaknutom povišenom brijegu ovalna oblika s okolnim fortifikacijskim sustavom – obrambenim jarkom i nasipom (sl. 2). U okolici utvrde Gračanica-Lehowacz i dvije su manje utvrde, Mala Gradina oko 200 m zapadno od sela i Gradac sjeverno od same kule Gračanice (sl. 1A). Utvrdu Gračanica-Lehowacz na osnovi obilježja možemo svrstati u tip tzv. visinskih utvrda, kakve su podizane na istaknutim bregovima ili u prigorskim područjima. Tlocrt utvrde Gračanica-Lehowacz ima ovalni – elipsoidni oblik, kakav je inače dosta zastupljen na obroncima slavonskih brda, a vuče tradiciju iz prijašnjih razdoblja, kao npr. burg Viškovci nedaleko od Požege, zajedno s kružnom branič-kulom.¹

POVIJESNI PODACI

Zbivanja u vremenu seobe naroda i ranoga srednjeg vijeka na ovom su području za sada velikim dijelom nepoznanica. Do sada nema nikakvih materijalnih dokaza koji bi donekle rasvijetlili to razdoblje koje je, zasigurno, ostavilo svoje tragove. U razdoblju srednjeg vijeka Slavonija je bila u sastavu Ugarsko-hrvatskoga kraljevstva, dinastije Arpadovića (1102. –1301.). Prvotno su upravu nad našim prostorima između Drave i Jadrana ugarsko-hrvatski kraljevi predavali hercezima ili banovima. Kraljevina Slavonija bila je podijeljena na županije, a područje današnje općine Cernika pripadalo je pod upravu Požeške županije. Pod Arpadovićima je ustrojena upravna i crkvena vlast prema kojoj je glavnina današnje Slavonije pripadala Pečuškoj biskupiji, a zapadni dijelovi Zagrebačkoj biskupiji. Slavonija je od 1301. do 1386. bila u sastavu ugarsko-hrvatske države pod Anžuvincima. Tada dolazi do uzdizanja plemićkih obitelji, a na našim prostorima, među ostalima i plemićke obitelji Deževića (Desislavića).

Povijesna su vrela o srednjovjekovnoj utvrđi Gračanica-Lehowacz rijetka. Za utvrdu Gračanica-Lehowacz još ni danas nismo sigurni kako se ona zvala u razdoblju kasnoga srednjeg vijeka. Iako su dostupna povijesna vrela štura, ima indicija da je na mjestu Gračanice-Lehowacza potkraj 12./13.st. postojala neka utvrda, a možda i (manje?) naselje, pa i sakralni objekt. Među posjedima Desislavića navodi se i posjed mađarskog naziva „Bakafo”, što u prijevodu na hrvatski znači „nad Bačinom“ i može odgovarati Gračanici nad Bačin Dolom, gdje se i danas vide ruševine.² Prvi spomen imena utvrde u povijesnim vrelima mogao bi se povezati s nazivom Gradacz castrum 1444./86., koji se

¹ Horvat, Z., Mirnik, J. (1977): 132-133.

² Čuk, J. (1925.): 86 (49).

2 Situacija Gračanice-Lehowacza (1 : 5 000; shematski prikaz Z. Horvat, R. Ivanušec)

Situation Gračanica-Lehowacza (1:5000; schematics by Z. Horvat, R. Ivanušec)

i dalje spominje pod istim nazivom 1560. i oko 1680.³ Pretpostavlja se da se taj naziv može povezati s utvrdom Gračanica, jer u narodu živi sjećanje na naziv Gradac.

Utvrdra Lehowacz ili Lehowycz prvi se put u izvoru spominje 1525., kada kralj Ludovik II. potvrđuje plemićima Deževićima (Desislavići) pravo na posjedovanje nove utvrde „...castrum novum Lehowacz alias Waskap in district Czernek...“.⁴ Njezina je povezanost s Cernikom i utvrdom u razvijenoj srednjem vijeku nedvojbeno. Tijekom 14. i 15. st. Deževići su izgradili oko Cernika svoje plemićke posjede, koji izloženi navalama Osmanlija nisu mogli braniti svoje i okolno područje pa su izgradili novu utvrdu u brdima, što potvrđuje i povelja kralja Ludovika II. godine 1514. Cerničkom je vlastelinstvu gravitiralo dvadesetak sela, među kojima se spominje i selo Lehovice. Kraljevom poveljom iz 1520. Cernik je proglašen trgovištem i time je stekao prava održavanja nedjeljnih i godišnjih sajмова na Sv. Franju.⁵

O poznatoj obitelji Dežević (Dessewffy de Cernik et Tarkeo) koja potječe iz Cernika u Požeškoj županiji znano je podosta.⁶ Spominju se u Cerniku kao zemljoposjednici od 13. st. Kralj Ljudevit II. (1516. – 1526.) potvrdio je ugovore glede Deževićevih imanja 1516., 1520., i 1525. Sinovi Franje Deževića i njihovi nasljednici dobili su 1525. mnoga

imanja u Požeškoj, Vrbaškoj i Šopronjskoj županiji. U Požeškoj županiji dobiše grad Lehowacz i Dolac, darovnicom Ljudevita II. na koju se poziva obitelj Deževića, a kralj je Ivanu Deževiću i njegovoj braći potvrdio naslov požeškog župana.⁷

Cernik su Osmanlije zauzeli 1537., a u cerničku su utvrdu doveli jaku vojnu posadu. Tijekom 16. st. Cernik je postao jaka osmanlijska kasaba kao i Požega. Najveći dio nekadašnjih imanja velikaša Desislavića prisvojio je cernički beg. U 17. st. dužnost Cerničkog bega obnašao je jedan od potomaka plemića Svetačkih koji je oko 1542. prihvatio islam. Potkraj 16. st. uprava osmanlijskog sandžakata prenesena je iz Pakraca u Cernik.⁸ Tijekom osmanlijske vlasti ponovno nemamo nikakvih podataka o njoj, no valja pretpostaviti kako je njima „kula“ Gračanica bila u uporabi makar neko kraće vrijeme.⁹

U izvorima iz 1720. o „kuli“ se ni tada nije znalo nešto više. Zvali su je tvrđava ili Gradac. Navodi se kako je na vrhu brijega od kamena sagrađen okrugli zid, uokrug dužine 47 hvati, odnosno visine 4 hvata, a prema jugu vrata i toranj visoki su 7 hvati. Navedeno je kako je i pristup tvrđavi bio težak i moguć uz velike troškove.¹⁰ Szabo isto tako napominje kako o prošlosti grada nema povijesnih podataka.¹¹ Tomislav Đurić navodi legendu povezanu uz naziv *Željezna kapija* po kojoj se ispod same kule nalaze željezna vrata koja su svojevrsni ulaz u podzemlje u kojemu je navodno bilo blago, ali i možda „izgubljena“ srednjovjekovna tvrđava Lehowacz (odnosno Željezna vrata-Vaskap).¹²

Samo mjesto Baćin Dol prvi se put spominje 1375. kao Dol pagus iuxta fluvitius Bachyn, a 1535. Dol pagus., 1552. Bachindol, 1720. Bachin-dol pag., 1781./83. Bachin-doll D., 1786. Bacsindol pag, 1806./08. Bachin dol, Bacsindol pag, 1897. Baćindol, 1910. Baćindol, 1973. Baćin-dol.¹³ Na području sela u kanonskim se vizitacijama spominju dvije kapele.¹⁴ Prva je kapela Marije Magdalene (1730.) koja se prije zvala sv. Stjepana Prvomučenika, a 1758. Paxy za vizitacije ističe da se za bogoslužje uzima sve iz kapele sv. Blaža jer je ona u lošem stanju i u njoj se zabranjuje održavanje bogoslužja. No kapela sv. Blaža napuštena je ne zbog vizitatorove naredbe, nego zbog toga što su sve kuće i sela prije bila raštrkana po brdima i dolovima. Danas se ne zna gdje je bila kapela, tj. vjerojatno negdje u okolici utvrde

.....

3 Heller, G. (1975): 77.

4 Monumenta Hungariae Historica Budapest 1857-1948. Series I: Diplomataria.

5 Jančula, J. (1980.): 89, Marković, M (2002.), 407-410. Uz Lehovice cernička sela s imanjima Desislavića jesu: Šumečice, Petrovića Vrh, Trnava, Kukavica, Dolac, Vrpšća, Veprišnjak, Draganovac, Ferenčevac, Pobučje te Gornji i Donji Bršćanac. Bliže su rijeci Savi su Jalševac, Jakšinci, Galovci, Laskovci, Belgrad, Viseće i Okič. Srednjovjekovni se Cernik dijelio na Gornji, bliže Giletincima, i Donji, bliže susjednoj Prvci.

6 U župnom arhivu grada Požege postoji spis nepoznate godine kojim se kraljevskoj komori, u ime cijele obitelji Deževića, obraćaju Josip i Andrija Dežević tražeći ustanovom 85. članka požunskog sabora od godine 1715. svoja prava na nekadašnja bogata imanja svoje porodice u požeškoj županiji. Dokazuje se spisom kaptola požeškoga o uvodu u rečena imanja Stjepanova, što je i učinjeno 1476. Stjepan Dežević nije imao vlast u gradu Požegi, nego će to njegov sin Franjo 1514. pred požeškim kaptolom ugovorno dobiti. Tako će sva Stjepanova dobra, među njima tvrđa i grad Požega sa susjednim selima zajedno s patronatom opatije i crkve sv. Mihajla Arkandela u Rudini te grad Podvrh (Podvrško) s ostalim zemljama pripasti Franji Deževiću od Cernika i njegovim nasljednicima. Marković, (2002.): 407.

.....

7 Kempf, J. (1910.): 96-98.

8 Mažuran, I. (1967.): 412.

9 Butorac, J. (1990.): 44. Na jednom se mjestu navodi kako 1552. ban Nikola Zrinski moli kapetana Lenkovića da spremi vojsku za obranu od Turaka: bosanski paša nalazio se u Trnavi kod Cernika, Malkoč beg u Baćin Dolu (Bachindolu), a Ulama beg (Wlamam) paša u Požegi (Posegawar).

10 Jančula, J. (1980.): 83., Arkiv nadbiskupije Zagreb, Urbaria et conscriptions, kt.VIII.F.127, b. 23 i 41

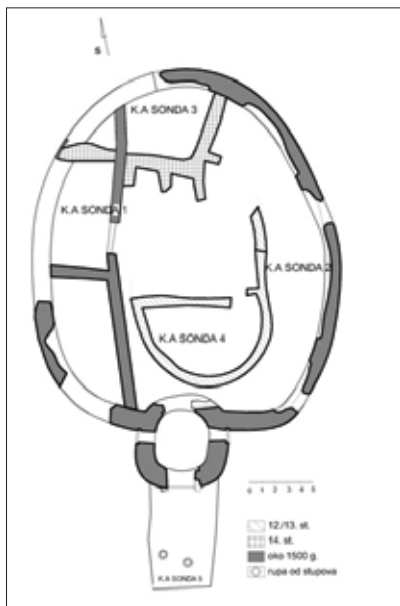
11 Szabo, G. (1990.): 123.

12 Đurić, T. Feletar, D. (2002.): 170-172.

13 Heller, G. (1975.): 6.

14 Jančula, J. (1980.): 100.

3 Tlocrt prizemlja
(crtež: D. Zahirović)
Ground floor layout
(drawing: D. Zahirović)

Gračanica-Lehowacz, gdje je nekoć bilo i srednjovjekovno naselje. U novoj je kapeli Marije Magdalene dobio i sv. Blaž oltar sa slikom, a poslije i kipom. Na području oko Baćin Dola u predosmanlijskom razdoblju bilo je više malenih sela koja su bila rasijana, a među njima i selo u kojem se nalazila i crkva sv. Blaža. Blizu Cernika bila su sela Balsateleke (Blaževo Selo, Blaževac), Bagyawelge possessio 1458. posjed Užjaka iz županije Zala.¹⁵

KONZERVATORSKO-ARHEOLOŠKO ISTRAŽIVANJE (2010.)

Okolno područje utvrde Gračanica-Lehowacz naseljavano je od prapovijesti, i to od razdoblja kasnoga brončanog i starijega željeznog doba. Pretpostavlja se da se na mjestu današnjeg sela Baćin Dol, prema Tabuli Peutingeriani, nalazilo rimsko naselje Manneiane smješteno na rimskoj cesti koja je prolazila od Varianis (Kutine) prema Incerumu (Požegi). Na samoj utvrđi Gračanica-Lehowacz, prema nekim podacima, nađena je mramorna votivna ploča,¹⁶ što je mogući dokaz rimske prisutnosti na tom području.

Konzervatorsko-arheološka istraživanja provedena su 2010. u sklopu konzervatorskih istražnih radova koje je vodio Konzervatorski odjel Slavonski Brod.¹⁷ Otvorene su četiri sonde unutar obodnoga zida kasnosrednjovjekovne utvrde Gračanica-Lehowacz radi utvrđivanja arheološke slojevitosti na lokalitetu te za potrebe obnove i prezentacije utvrde.

¹⁵ Jančula, J. (1980.): 87, 101; Bösendorfer (1910.): 129.

¹⁶ Džajić, Z. (1989.), Pinterović, D. (1973.-1975.): 131-132. Na votivnoj su ploči prikazani mistični elementi orijentalnog kulta Mitre, Sola, Kabira, Dioskura, Kibebe i Demetre. Okolnosti nalaza nisu posve jasne. Votivna se ploča navodi među prvim vrijednijim arheološkim nalazima 60-ih godina u zbirci Gradskog muzeja N. Gradiška.

¹⁷ Voditelji konzervatorsko-arheoloških istraživanja bili su: Ivanušec, R. (KO Slavonski Brod) i Mihaljević, M. (GMNG). Tehničku je dokumentaciju načinio Damir Zahirović.

4 Ostaci zida palasa i građevnoga sklopa s kontraforima
(foto: R. Ivanušec)

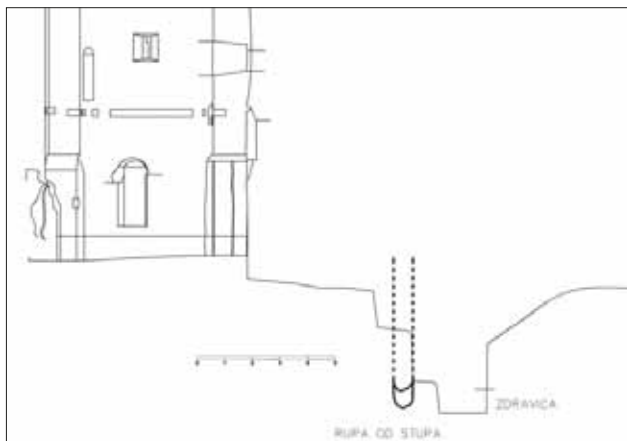
The remains of the palace wall and the building structure with buttresses (photo: R. Ivanušec)

5 Ostaci građevnoga sklopa – polukružnog zida (foto: R. Ivanušec)

The remains of the building complex - semicircular wall (photo: R. Ivanušec)

Arheološkim istraživanjima unutar utvrde otkriveni su ostaci dvaju starijih građevnih sklopova. U sondama 2 i 4, na relativnoj dubini od 0,30 m, otkriveni su ostaci obodnoga zida, debljine 0,74 m, vjerovatno starije utvrde (sl. 3, 5). Sondom 4/2010. otkriven je nastavak zida istoga građevnog sklopa, koji je ovalna tlocrta, unutar kojeg smo utvrdili moguće ostatke kružne branič kule (sl. 3, 5). Dimenzije su otkrivenoga građevnog sklopa 10,12 x 5,62 m, a

6 Presjek K. A. sonde 5 u grabi, sjever-jug, ispred ulazne kule (crtež: I. Benić)

Cross-section of K. A. probe 5 in a ditch, north-south, in front of the gatehouse (drawing: I. Benić)

7 Ostaci rupe od stupova u K. A. sondi 5 (foto: I. Benić)

The remains of a hole left by pillars in the K. A. probe 5 (photo: I. Benić)

on se prostire prema središtu dvorišnog prostora utvrde. Na osnovi strukture otkrivenog ziđa te pokretnih arheoloških nalaza stariji građevni sklop možemo približno datirati u 13. st.

Na sjevernome prostoru unutar utvrde u sondi 3/2010. otkopom površinskoga sloja debljine 0,30 m, dijelom su otkriveni temelji drugoga starijega građevnog sklopa koji je mogao imati četiri kontrafora, što se može prosuditi po temeljima koji su dimenzija oko 1,45 do 1,50 m, a razmak među njima je 1,80 do 2 m. Građevni je sklop orijentiran u smjeru zapad – istok, dimenzija oko 9,90 m, širina mu je 8,80 m, a zidovi su debljine 0,90 do 1,09 m. Razina je građevine na -1,05 m od nulte točke mjerenja, što nije izvorna razina, već ona do koje smo došli u ovoj fazi istraživanja. Debljina ziđa, kao i ostala obilježja zidanja i tlocrta te keramički nalazi smještaju ga u 14. st. (sl. 3). Taj građevni sklop nije u cijelosti otkriven, a preko njega je u kasnijoj fazi oko 1500. izgrađen zid palasa.

U sondi 1/2010. ispod površinskoga sloja debljine od 0,25 do 0,30 m u cijelosti je otkriven uzdužni zid palasa – građevine koja je mogla imati gospodarsku namjenu u prizemlju, a stambenu na prvom katu, kao što je bilo uobičajeno na srednjovjekovnim burgovima i kaštelima (npr. Ružica, Ozalj – Žitnica, Đurđevac, Cesargrad i dr.).¹⁸ Otkrivenim zidom palasa odvaja se zapadni gospodarski dio utvrde od dvorišta. Zid palasa prostire se u smjeru sjever – jug i na središnjem se dijelu zaobljava prateći vanjski obodni zid. Uzdužni je zid palasa dimenzija 24,06 m, debljine oko 0,88 m, a presječen je ulaznim vratima širine 2,10 m. (sl. 3, 4). Zidovi palasa građeni su od lomljenog kamena vapnenca, slagane u vodoravne nizove (dimenzije kamena su: 12 x 20, 10 x 20, 12 x 17 i 12 x 19 cm). Ispuna zida palasa

izvedena je kamenom povezanim vapnenim mortom uz uporabu sitnijega riječnog pijeska.

Istraživanjima prizemlja gospodarskog prostora utvrde otkriven je pregradni zid jedne od prostorija uz koji je uočen i kasnosrednjovjekovni pod koji je na -0,37 m od nulte točke. Razina poda unutrašnjih prostorija palasa u gospodarskom je dijelu na -0,33 m. Pod je sagan od zavravnjenih kamenih oblutaka te zasut pijeskom i vapnom. Način gradnje palasa, kao i prikupljeni pokretni arheološki nalazi – keramičko posuđe, po svojim se stilskim obilježjima uklapaju u razdoblje 15. st.

KONZERVATORSKA-ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA (2011.)

Godine 2011. otvorena je konzervatorsko-arheološka sonda 5/2011. za potrebe izradbe projektne dokumentacije vezane za konstrukciju pokretnog mosta te sustava ulaženja (sl. 6). Arheološkim su se istraživanjima trebali utvrditi ostaci mostovne konstrukcije na koje se spuštenu most oslanjao, kao i ostali elementi vezani za način ulaženja, stražarnice ispred utvrde i dr. Srednjovjekovna utvrda Gračanica-Lehowacz bila je okružena grabom s nasipom koju je premošćivao drveni most, dijelom pokretni, dijelom fiksni.

Arheološkim istraživanjima ispod površinskoga sloja otkrivene su kamene strukture ispred ulazne kule, koje su se protezale u dužini oko 4 m (dva hvata). Južni dio sonde 5/2011, gdje je graba dublja, iskopali smo do pojave zdravličnoga sloja. Na tom dijelu sonde ispod površinskog humusa zamijećeni su arheološki kulturni slojevi s pokretnim arheološkim nalazima nastali zbog višekratnog zasipavanja grabe tijekom vremena. Ispod tih slojeva uočen je goreni sloj crno-crvene zapečene zemlje, a ispod njega otkrivene su dvije rupe od stupova promjera 0,30-0,40 m (sl. 7). Stijenke rupe bile su obložene kamenim oblucima

¹⁸ Horvat, Z. (2009/1): Ružica, 41-42; Đurđevac, Cesargrad, 36-37.

8 Keramika – kasni srednji vijek, 13./15. st. (foto: M. Topić)
Ceramics – the late Middle Ages, 13th/15th centuries. (photo: M. Topić)

9 Buzdovan – 13./14. st. (foto: M. Topić)
Mace – 13th/14th centuries (photo: M. Topić)

poslaganima u krug i ukopane u žučkasto pjeskoviti sloj zdravice. Rupe od stupova blago su ukošene u smjeru jugo-zapada pa je moguće da je prilaz na most bio s te strane, jer je pogodniji nego s jugoistočne, koja je vrlo strma.

POKRETNİ ARHEOLOŠKI NALAZI

Konzervatorsko-arheološkim istraživanjem unutar dvorišta utvrde i na ulazu u utvrdu Gračanica-Lehowacz uz otkrivene temelje dviju starijih građevnih sklopova (13. – 14. st.) i zid palasa iz 15. st. prikupljena je i pokretna arheološka građa.

Pokretni arheološki nalazi jesu ulomci keramičkog posuđa, pekvi, kovinski nalazi i sl. Među keramičkim su posuđem najbrojniji lonci, lončići, čaše, vrčevi, zdjele i sl. (sl. 8). Uz kuhinjsku keramiku prisutni su rijetki nalazi keramičkoga stolnog posuđa (vrčevi i dr.). Za sada prema fakturi, oblicima i načinu ukrašavanja možemo preliminarno keramičke nalaze datirati u vrijeme od 13. do 15. st. Uz njih su nađeni i neki kovinski ili metalni nalazi: noževi, potkove za obuću i dr. Izdvajamo nalaz brončanog buzdovana s piramidalnim izbočinama iz 13./14. st. nađenog arheološkim iskopavanjima 2011. u grabi ispred ulazne kule, na poziciji pokretnog mosta (sl. 9).

Pregledom širega prostora oko utvrde na prilaznom putu sa zapadne strane otkriven je dio zida u dužini od 100 m rađen od kamena lomljenca i vezan mortom. U presjeku puta ispod humusnoga sloja erodirani je kulturni sloj miješane keramike iz prapovijesnog razdoblja. Vjerojatno je riječ o kratkotrajnom naselju iz razdoblja kasne bronce te starijega željeznog doba. Među keramikom izdvajaju se ulomci zdjela s uvučenim i turbanastim rubovima (starije željezno doba).

Rezultati arheoloških istraživanja pridonijeli su posve novim spoznajama o slojevitosti ovog lokaliteta te su dokaz kako je kompleks kasnosrednjovjekovne utvrde Gračanica-Lehowacz sagrađen na starijim građevnim strukturama.

Prema sadašnjim spoznajama, kontinuitet života na ovim prostorima traje od vremena kasne bronce, starijega željeznog doba preko antike pa sve do kasnoga srednjega vijeka.

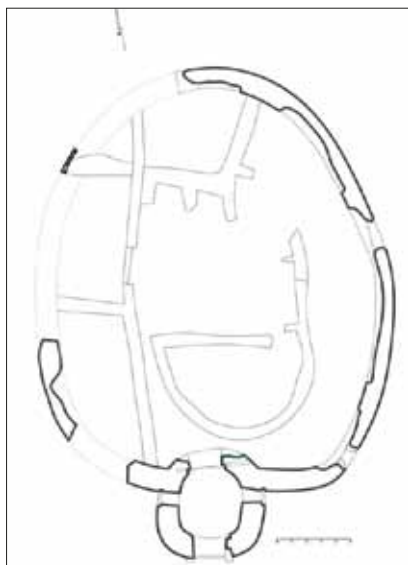
GRAČANICA – GRADACZ – LEHOWACZ POVIJESNO-UMJETNIČKA I KONZERVATORSKA ANALIZA

Utvrda Gračanica građena je na ovisokom, „plećatom” brdu iznad sela Baćin Dola okružena grabom i nasipom (sl. 10). Latinska sintagma „castrum novum Lehowacz” govori da je Lehowacz nova utvrda, vjerojatno građena nešto prije prve godine spomena – 1525., tj. oko 1500., što se nazire i u obilježjima ove građevine. Nova je i njegovala namjena – refugij i zaštita od turskih akindžija.

Utvrda Gračanica – „alias Lehowacz” – ovalna je tlocrta, unutrašnjih promjera 25,53 m, odnosno 21,71 m (sl. 11). Zide, i vanjsko i unutrašnje, upravo je najviše stradalo na mjestu stambeno-gospodarskog objekta, a čitavo gotovo u cijeloj svojoj visini na suprotnoj strani dvorišta. Na unutrašnjoj strani dvorišnog dijela zidina tragovi su ležaja konzolne galerije, koja se, prema tragovima, protezala duž cijelog dvorišta. S te je galerije bio i pristup na I. kat ulazne kule te na dva otvora, zasad neidentificirane namjene: oni su mogli biti zahodi, ali i erkeri, namijenjeni za nadzor okoliše, kao i za obranu. Zidina je danas na toj strani nejednake visine, no vjerojatno je imala visinu, zadanu vratima na II. katu ulazne kule, kojima se pristupalo na stražarsku stazu – branište. Ovi pristupi na branište, točno u osi zidine, govore da je ondje moglo biti drveno branište, konzolno prepušteno prema van i prema unutra.

Prije nego se počne s detaljnijim opisom ove utvrde treba reći nekoliko riječi o materijalu zida i njenoj strukturi: ističe se uporaba lokalnog kamena lomljenjaka te šupljikave sedre, relativno lake za obradbu i za – transport. Neki su klesani detalji od kamena pješčenjaka, kao što je npr. bio

10 Gračanica – tlocrt prizemlja (foto: D. Zahirović)
Gračanica – ground floor layout (photo: D. Zahirović)

11 Gračanica – tlocrt I. kata (foto: D. Zahirović)
Gračanica – layout of the first floor (photo: D. Zahirović)

dovratnik na ulazu u kulu. U zidanju se osjeća uslojavanje prema napredovanju posla, koje je prilično naglašeno kao na starijim utverdama oko 1300. godine (Velika, Židovina, Vrbovec kod Huma na Sutli, Medvedgrad, Veliki Kalnik, Viškovci).¹⁹ Osim toga, slaganje komada kamena dosta slični romaničkom zidu 13. st., ali ima i popunjavanja fuga sitnijim komadima kamena, na način poznat iz 15. st. Gotovi je zid bio glatko žbukano, no tijekom vremena žbuka je većinom otpala ili ogrubjela. Zidanje je osrednje kvalitete, međutim prisutna je stanovita krutost, „tvrdoća“ u izvođenju, čak kao da se osjeća romanička tradicija. Zanimljivo da su nadvojni prozora nad ulaznim vratima te dovratnici svi segmentno oblikovani.

Arheološka su istraživanja dala zanimljive, pa i neočekivane, rezultate, što nam može pomoći u sagledavanju života Gračanice-Lehowcza (sl. 12).

OPIS OBJEKATA GRAČANICE

Ulazna kula

Ova ulazna kula kao da je kopija mnogo starije ulazne kule Bedemgrada, templarskog burga kod Našica, ali je među njima gotovo 200 godina razlike. Iza monumentalne ulazne kule više nema vidljivih zidova utvrde Bedemgrada, ostao je samo prostor, obuhvaćen grabom i nasipom, kružna tlocrta, koji je mogao potjecati iz kasnijeg doba. Možemo samo pretpostaviti da se radi o ugledanju investitora i arhitekta Gračanice-Lehowcza na koncepciju ulazne kule Bedemgrada. Ulazna je kula Gračanice-Lehowcza ujedno i jedina kula i jedini objekt – osim zidina – koji je koliko-toliko očuvan. Kula ima zaobljene uglove, vanjskih dimenzija gabarita 750/780 cm, dok je debljina zidova u prizemlju 140-160 cm, a prema dvorištu manja – 130 cm (sl. 10). Pretpostavljalo se da kula ima „vučju

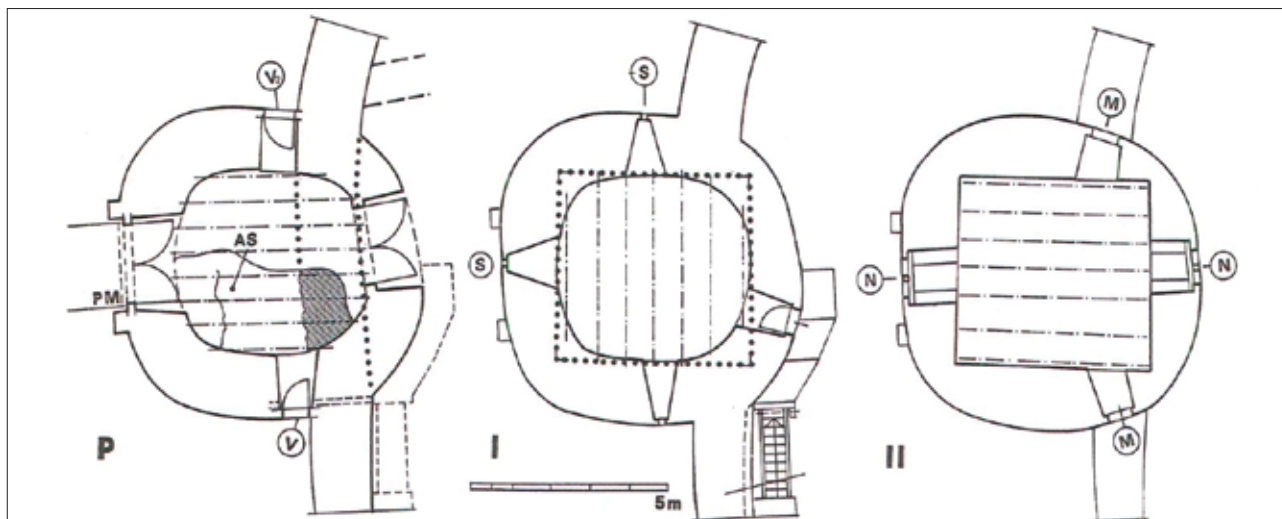
12 Gračanica – 3D prikaz (T. Martinović)
Gračanica – 3D representation (T. Martinović)

jamu“ ispod poda prizemlja²⁰, no preliminarna su arheološka istraživanja pokazala da takva „jama“ nije postojala. Temelj zidina teče neprekinuto ispod dijela prostora ulazne kule: očito su temelji ove utvrde bili izvedeni posvuda do neke razine, a onda se dalje nastavilo zidati parcijalno (sl. 13). Tada je dvorišna strana ulazne kule djelomično sjela na temelje zidine, ali zato nije bilo temelja ispod otvora unutrašnjih vrata. Unutar prostora u otvoru vanjskih vrata, temelj je proširen, tako da ondje nije ni mogla biti „vučja jama“.

U peti nadvoja, u skladu s kamenim dovratnikom, ostatak je kružne rupe – ležaja okomita stožera, oko kojeg su se zaokretala krila vrata. Začuduje samo da je izabrani kamen za ovu pojedinost – sedra.

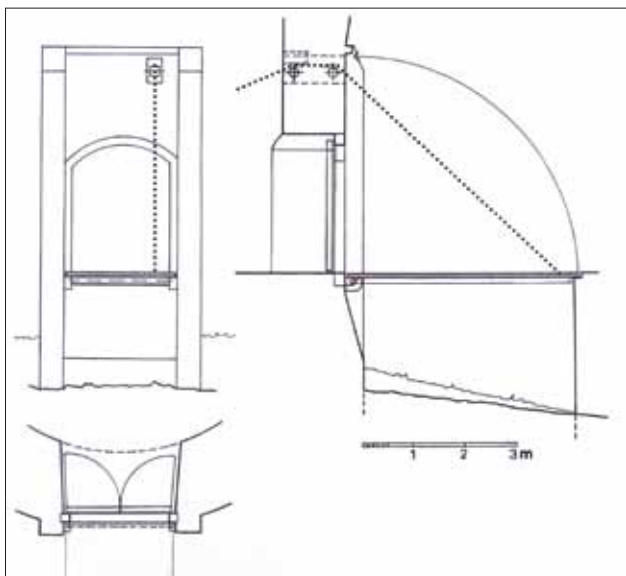
¹⁹ Horvat, Z. (1986.): 180-182.

²⁰ Horvat, Z. (1998.): 54.

13 Gračanica, ulazna kula – djelomična rekonstrukcija prizemlja, I. i II. kata (crtež: Z. Horvat prema snimci D. Zahirovića)

Gračanica, the gatehouse - partial reconstruction of the ground floor, the first and second floor (drawing: Z. Horvat based on a photo by D. Zahirovića)

14 Gračanica, ulazna vrata utvrde (crtež: Horvat, Z. prema snimci D. Zahirovića)

Gračanica, the entrance door of the fortress (drawing: Horvat, Z. based on a photo by D. Zahirovića)

Nad prizemljem, te I. i II. katom bila je drvena stropna konstrukcija, što se jasno vidi po tragovima ležaja stropnih greda.

Unutrašnjost prizemlja i I. kata ima zaobljene zidove, tj. prati se vanjski gabarit tlocrta kule ali II. i III. kat, međutim, imaju približno kvadratni tlocrt prostora, bez obzira na zaobljenost zidova s vanjske strane (sl. 13).

Otvori na ulaznoj kuli

Na ulaznoj su kuli nekada bili brojni otvori, a danas je većina njih prilično oštećena: s obzirom na očuvanost, bit će opisani oni bolje očuvani i dane njihove arhitektonske snimke.

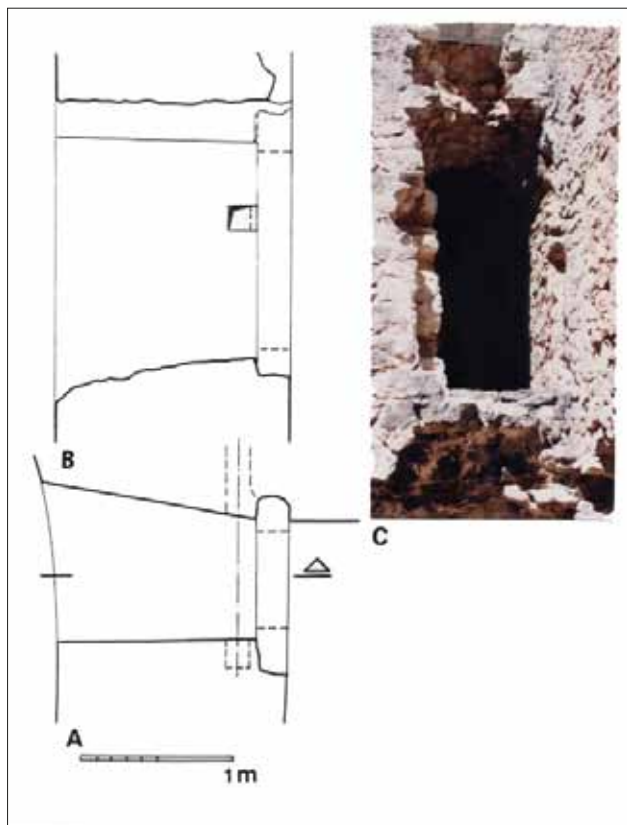
15 Gračanica, ulaz i pogled u unutrašnjost (foto: R. Ivanušec)

Gračanica, the entrance and a view of the inside (photo: R. Ivanušec)

Prizemlje

Ulazna, vanjska vrata imala su svijetli otvor, približne veličine 195/245 cm, te segmentni nadvoj dovratnika – koji je nestao, i niše (sl. 14, 15). Krila su nosili ležaji, upušteni u kamen konstrukcije, i dolje i gore. Dovratnik vjerojatno nije bio profiliran. Donji dio vrata – prag mogao je biti snižen u kasnijim razdobljima, međutim, moguće je utvrditi visinu

16 Gračanica, ulazna kula, pomoćni ulaz na desnoj strani kule – tlocrt, presjek i foto postojećega stanja (crtež: Z. Horvat)

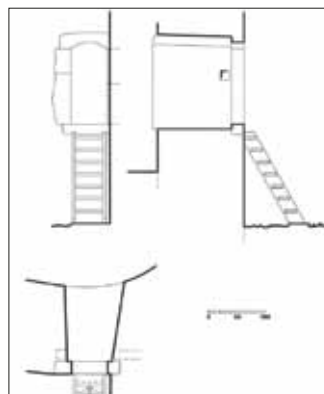
Gračanica, gatehouse, auxiliary entrance on the right side of the tower - layout, cross section and photo of the current situation (drawing: Z. Horvat)

praga, tj. visinu poda u ulaznome prostoru. U srednjem je vijeku razina prizemlja bila viša nego danas, i prema van (graba!) i prema dvorištu, u koje se očito trebalo spuštati zemljanom rampom. Očito je pod kasnije bio snižen, kako bi se izbjegle ove rampe, ali to je izvedeno na vrlo grub način, vjerojatno pri kasnijim tretiranjima Gračanice kao – kamenoloma.

Pokretni most oslikava se u niši, u koju je most dosjedao u dignutu stanju (sl. 14, 15). Raspon je mosta prema visini niše mogao biti oko 4 m, tj. 2 hvata. Prema arheološkim iskapanjima, na toj je udaljenosti mogla biti zidana „babcica“ ili drveni piloti, na koju se spuštani most oslanjao.

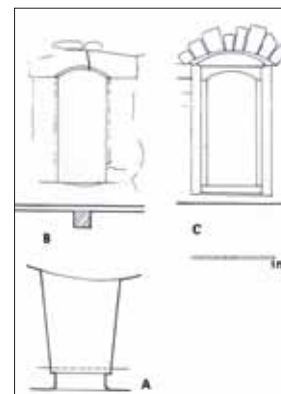
Dvorišna vrata imala su dovratnik na unutrašnjoj strani, a krila su se otvarala prema dvorištu, tako da je s te strane bila i greda za zapiranje zatvorenih krila. S obzirom na segmentni nadvoj niše, čini se da je i dovratnik bio takav, segmentno oblikovan. Ta su vrata, međutim, još više uništena, te se može tek pretpostavljati njihov izgled.

Bočni otvori – dva su bočna otvora, koji su vjerojatno služili kao pomoćni ulazi – izlazi za pješake (sl. 13, 16), tako da se pokretni most nije morao uvijek spuštati. I ti su otvori jako oštećeni, pa je čak onaj na istočnoj strani danas bez nadvoja niše, koji je – sudeći po petama nadvoja

17 Gračanica, ulazna kula – pomoćni ulaz na desnoj strani (sl. 16) – rekonstrukcija – tlocrt, presjek i pogled izvana (crtež: Z. Horvat)

Gračanica, gatehouse - the ancillary entrance on the right side (Fig. 16) – reconstruction – layout, cross section and a view from the outside (drawing: Z. Horvat)

18 Gračanica, ulazna kula, vrata na I. katu – tlocrt i pogled izvana i iznutra (crtež: Z. Horvat)

Gračanica, gatehouse, the door on the first floor - layout and views from the inside and outside (drawing: Z. Horvat)

– najvjerojatnije bio segmentan. S obzirom na kasnije snižavanje razine poda u prostoru kule, otvori su danas povišeni te se na prvi pogled doimaju kao samostrelnice – puškarnice, no pomni pregled ostataka niše i tragova okvira, pokazuje da su to bila vrata. Međutim, rekonstruirala se dovratnik, on je mnogo manji od normalnih vrata u srednjem vijeku, pa su i vrata za ulaz na I. kat ove kule bila tek 59/138 cm! Dakle, lijeva su bočna vrata u prizemlju ulazne kule mogla imati – približno – svijetli otvor oko 70/150 cm, a desna su pomoćna vrata bila još nešto manja – oko 64/130 cm.

Pogledamo li gračanička bočna vrata, vidimo da su prvotno morala biti uzdignuta nad teren uz kulu, te nije vjerojatno da ih se mogla rabiti bez drvenih ljestava (sl. 17).

Za usporedbu, „tajni“ izlaz na kaštelu Driveniku u Vinodolu ima svijetli otvor od 65/111 cm.²¹ Ta su se drivenička vrata nalazila nad strminom, te su se mogla upotrebljavati tek s pomoću užeta. Druga slična pomoćna vrata, iako na I. katu, nalazimo na kaštelu Konjščini²² (sl. 29), veličine 62/148 cm, koja su vrlo slična onima na Gračanici. Postavljanjem na bok ulazne kule izbjegnuto je spuštanje pokretnog mosta, ali i izravni juriš na vrata. Sam je pristup po konzolnoj galeriji, koja je izravno povezana sa stražarnicom pred glavnim ulazom.

I na starijim, a važnijim utvrdama ima nekoliko primjera pomoćnih ulaza, paralelno uz one glavne: nalazimo ih u Zrinu i u Kostajnici²³, a ni u susjednim zemljama nisu tako rijetka. Čini se da su time izbjegnute dvije stvari: spuštanje i ponovno dizanje velikoga pokretnog mosta, a, osim toga,

²¹ Horvat, Z. (2009./2): 263-264.

²² Horvat, Z. Filipec, K., (2001.):165 i sl. 16.

²³ Horvat, Z. (1998.): 55; za Kostajnicu – Miletić, D. (2012.): 306-308.

19 Gračanica, ulazna kula na I. katu – pogled izvana (foto: R. Ivanušec)
Gračanica, gatehouse on the first floor – exterior view (photo: R. Ivanušec)

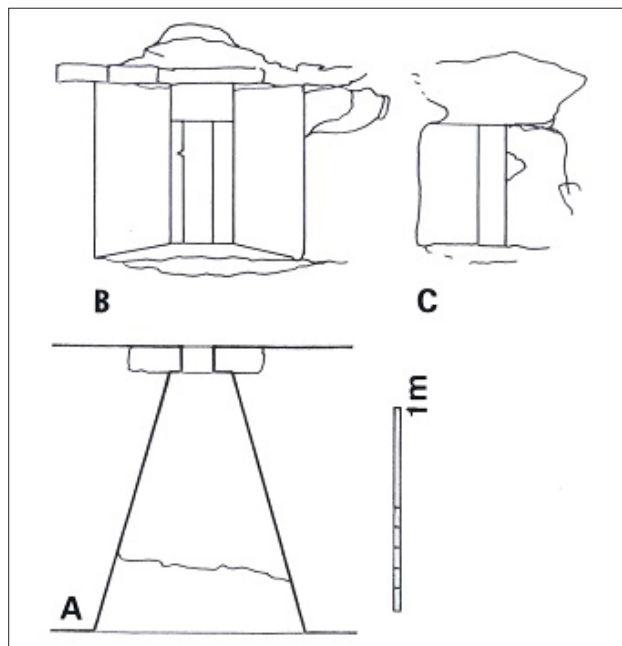

21 Gračanica, ulazna kula, otvor (sl. 20) na I. katu, pogled izvana (foto: R. Ivanušec)
Gračanica, gatehouse, opening (fig.20) on the first floor - exterior view (photo: R. Ivanušec)

u doba ratnih opasnosti izbjegava se mogućnost iznenadnoga neprijateljskog juriša.

I. kat

Ulazna vrata I. kata su i ponajbolje očuvana vrata na ulaznoj kuli Gračanice (sl. 18). I ona su imala segmentno oblikovani nadvoj dovratnika, kao i niša straga. Svijetla

20 Gračanica, ulazna kula, otvor „S” na I. katu (samostrelnica, tj. otvor za djelovanje samostrelom?) – tlocrt i pogledi izvana i iznutra (crtež: Z. Horvat)

Gračanica, gatehouse, “S” opening on the first floor (ie crossbow area, i.e., embrasure for the use of a crossbow) - layout and views from the outside and inside (drawing: Z. Horvat)

veličina vrata, mjerena u sredini otvora je 59/138 cm, dakle otvor je vrlo mali, i sličan onima u prizemlju: on je tek toliki da čovjek može proći. Uzdignuti je prag ipak otvor činio povoljnijim za samo ulaženje. Dovratnik je od šupljikavog kamena te mu je površina prilično oštećena. S vanjske su strane ostali sačuvani ležaji drvenih konzola, koje su nosile galeriju za pristup do vrata. (sl. 19) Ta je galerija bila kratka, a, po svemu sudeći, bila je povezana stubištem s nešto nižom galerijom, koja je tekla po sredini visine južne zidine.

Otvori – samostrelnice (?): osim ulaza, u trima ostalim vanjskim zidovima bile su samostrelnice (?), dakle otvori za djelovanje samostrelom. Najbolje je očuvana samostrelnica na sjevernoj strani: vanjski je otvor bio uzak i visok, veličine 13/61 cm, a vjerojatno su i preostala dva bila te ili približne veličine. Niša je straga trapezoidna tlocrta, tj. širila se prema unutrašnjosti (sl. 20), a nadvoj je bio od pritesanih gredica, koje su u međuvremenu istrunule. Klupčica je niše od estriha – zaglađene vapnene žbuke i prilično je očuvana (sl. 21).

II. kat

Taj se kat razlikuje od donjega po drukčijemu tlocrtu: zidovi su stanjeni, a kutovi prostorije više nisu zaobljeni već imaju približno 90 stupnjeva (sl. 13). Debljina je zidova promjenljiva, jer je iznutra prostor pravokutan, a izvana zaobljen: to je najviše 127 cm, tj. oko 4 stope. Drugi je kat bio providen izlazima na stražarske staze (braništa)

22 Gračanica, ulazna kula, izlaz na branište s II. kata – pogled izvana (foto: R. Ivanušec)

Gračanica, gatehouse, exit to the ramparts from the second floor - a view from the outside (photo: R. Ivanušec)

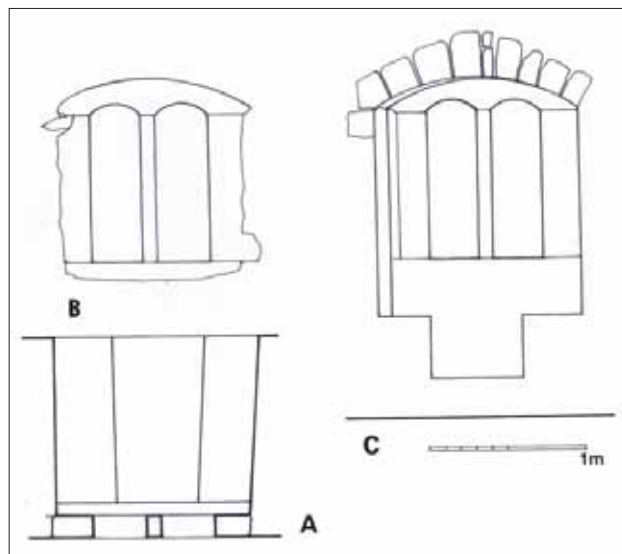

24 Gračanica, ulazna kula, prozor II. kata iznad ulaznih vrata (sl. 22) – današnje stanje, pogled izvana (foto: R. Ivanušec)

Gračanica, gatehouse, window on the 2nd floor above the entrance doors (Figure 22) – current situation, a view from the outside (photo: R. Ivanušec)

na objema stranama, a prozori su bili okrenuti prema prilaznom mostu i prema dvorištu.

Vrata prema stražarskim stazama bila su smještena u osi zidine, što sugerira postojanje drvenoga braništa na vrhu zidine, kao što je uobičajeno na obodnim zidovima kaštela potkraj 15. st. u nas i u okolnim zemljama (sl. 13). Oboja su vrata izgubila svoje dovratnike – južni je jako oštećen

23 Gračanica, ulazna kula, prozor na II. katu („češki prozor”) – rekonstrukcija – tlocrt, pogled izvana i iznutra (crtež: Z. Horvat)

Gračanica, gatehouse, window on the 2nd floor (“Bohemian Window”) - reconstruction - layout, view from the inside and outside (drawing: Z. Horvat)

vremenom i uporabom, dok sjeverni ima samo „negativ“, samo trag da je dovratnik ondje bio ugrađen (sl. 22). Objе su vratne niše imale segmentne nadvoje. I još dodajmo da su svijetli otvori vrata također bili neveliki.

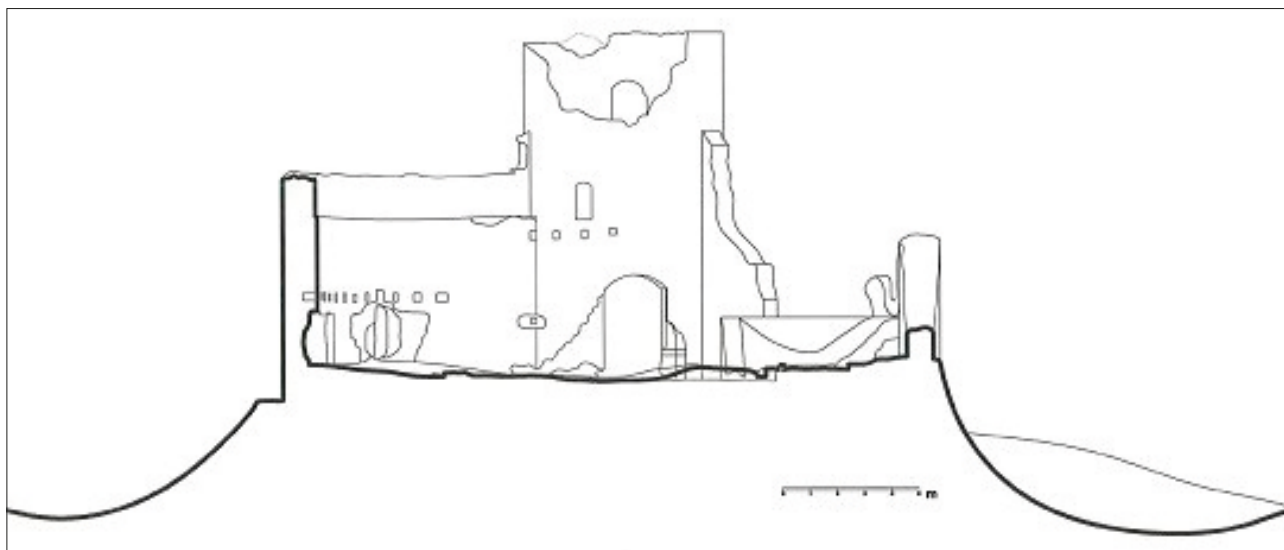
Istočni je izlaz na zidinu imao kameni okvir od sedre te je, kao što je već spomenuto, vrlo oštećen, napose nadvratna greda, a i ona je mogla biti segmentno oblikovana. Iznutra je vidljivo da je način zatvaranja vrata bio isti kao na vratima na I. katu.

Zapadni izlaz na zidinu uz palas jednakih je oblika niše, ali – kao da su ugradba dovratnika pa i sam dovratnik bili drukčiji: način ugradbe i oblik, koji je sačuvan u žbuci, upućuju na to da je mogao biti drven (sl. 22). Posebno intrigira trokutasta gornja strana moguće drvenog nadvoja, za koji ipak nije vjerojatno da je takav oblik slučajno posljedica rušenja.

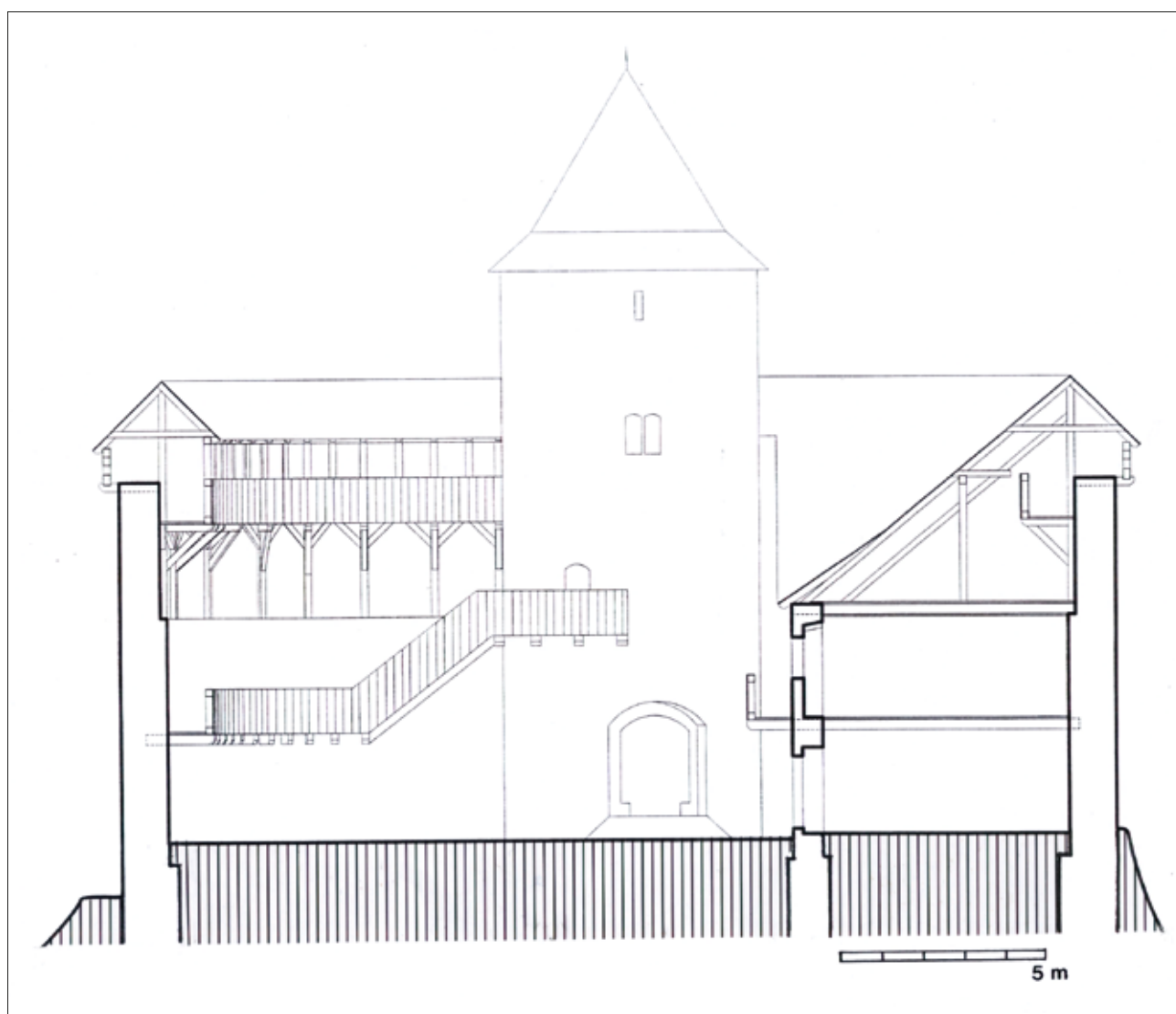
Prozori. Na južnoj strani, okrenutoj prema ulazu, nekada je bio dvostruki prozor), pojednostavnjeni „češki prozor“²⁴, kojem je sačuvana natprozorna greda, s dva segmentna zaobljenja (sl. 23, 24). Straga je bila prozorska niša, širine 116 cm, s kamenim klupama na objema stranama. Doprozornika više nema, kao ni srednjeg stupa (šprljka) između dvaju otvora, no zahvaljujući nadvoju i tragovima doprozornika i klupčice prozor je moguće rekonstruirati (sl. 23). Još se jedan takav prozor nalazio na suprotnoj strani prema dvorištu, ali bez sačuvanih pojedivosti, osim same niše i kamenih klupa. Nedvojbeno je da

²⁴ Autor mora ispraviti svoje ranije mišljenje da je to bifora, nakon što je prozor pregledao sa skele, iz blizine: zaključak je da je ta bifora zapravo reducirani „češki prozor“: Horvat, Z. (1997): 51, 53.

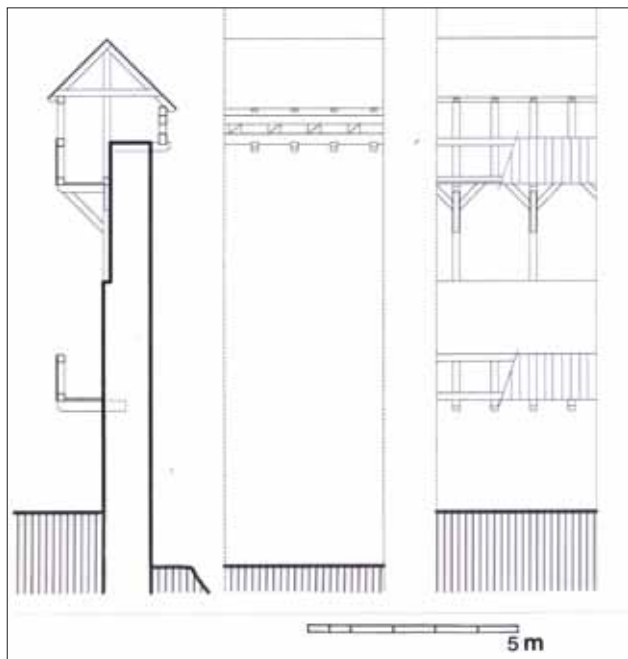

25 A Gračanica – presjek I – Z i pogled prema ulaznoj kuli, današnje stanje (foto: D. Zahirović)
Gračanica - section I - Z and a view towards the gatehouse, current situation (photo: D. Zahirović)

25 B Gračanica – presjek I – Z i pogled prema ulaznoj kuli, pokušaj rekonstrukcije (crtež: Z. Horvat na podlozi snimke D. Zahirovića)
Gračanica - section I - Z and a view towards the gatehouse, a reconstruction attempt (drawing: Z. Horvat, based on D. Zahirović footage)

26 Gračanica – detaljan prikaz opreme zidine: presjek, pogled izvana i iznutra (crtež: Z. Horvat)

Gračanica - a detailed overview of walls equipment: section, a view from the inside and outside (drawing: Z. Horvat)

je i taj prozor imao obilježja kao i onaj prvi, tj. da je i on bio pojednostavljeni „češki prozor“.

III. kat

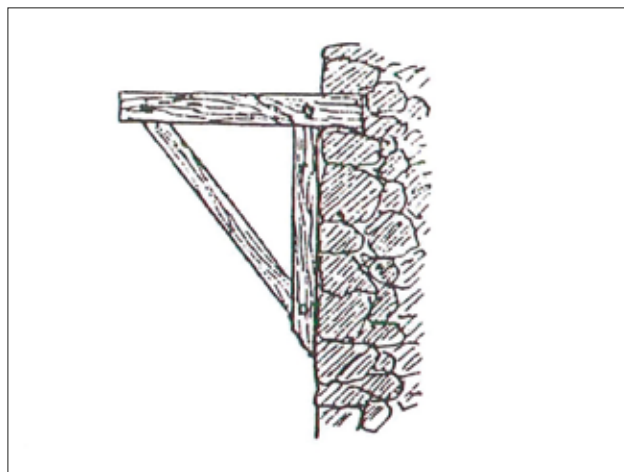
Malo je ostalo od zida III. kata, no on je sigurno postojao: vjerojatno je to bila potkrovnna, obrambena etaža. Na zapadnoj je strani kule ostala sačuvana desna špaleta jednog, opet klinastoga prozora kakvih je moglo biti i na ostalim stranama III. kata. Možda su tri kamena nad samim ulazom ostatak desne strane takva prozora – samostrelnice.

Zid je bio iste debljine kao na II. katu, dok je izvana zadržan zaobljeni gabarit tlocrta.

PALAS

Palas, s obzirom na ovalni tlocrt zidine, ima pomalo neobičan oblik, tlocrt mu je kao kriška naranče (sl. 10). Raspon je u sredini oko 6 m, što je racionalan izbor s obzirom na nosivost stropnih greda. Visina palasa nije nam poznata, no vjerojatno nije prelazila visinu zidine (sl. 25 A, B). Uski palas, širine oko šest metara, odgovarao bi jednostrešnom krovu. S obzirom na vrata na sjevernoj strani ulazne kule, koja su II. kat povezivala sa stražarskom stazom, staza i obrana bili su neovisni o palasu, pa bi prema tome bilo logično da je palas niži od stražarske staze. To bi značilo da je palas imao samo prizemlje i I. kat te potkrovlje.

Arheološka su istraživanja otkrila temelje dvorišnog zida palasa gotovo u cijeloj duljini: u sredini su bila prilično široka vrata, a prostor je prizemlja bio pregrađen na dva dijela, iako postoji pretpostavka i na tri dijela. Treba

27 Primjer konstrukcije drvene konzolne galerija prema O. Piperu, 1967.
An example of a structure with wooden cantilever gallery by O. Piper, 1967

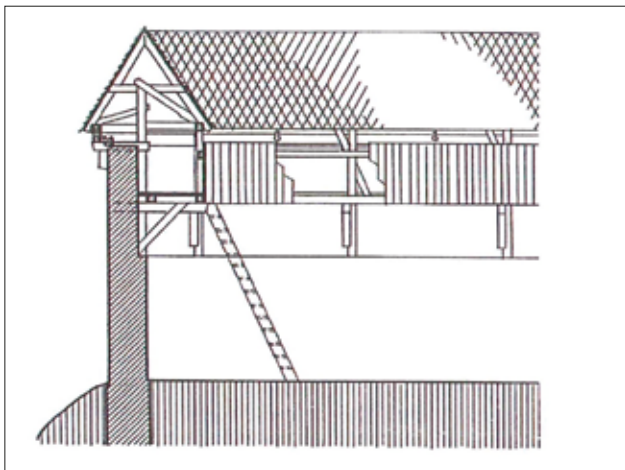
ipak pričekati kraj arheoloških istraživanja te vidjeti kako završava sjeverni kraj palasa. Napomenimo još da su ta široka vrata (oko 2 m), morala biti dvokrilna i odgovarati gospodarskim prostorijama, npr. štalama za konje, skladištima i sl. Dvorišni zid palasa nije ravan, iako bi to bilo najjednostavnije rješenje jer se on u sredini blago ugiba (sl. 10, 11). Recentna su iskopavanja u dvorištu otkrila starije zide, koje se u svojem srednjem dijelu – matematičari bi rekli – asimptotski približava zidu palasa pa čak kao da se za gradnju palasa iskorištava dio temelja te, starije građevine. Međutim, ovom ugibanju dvorišnog dijela zida palasa može biti razlog i prilagođivanje zidini i njezinu ovalnom tlocrtu zbog praktičnih razloga: naime, time se želio zadržati isti razmak zidova i isti raspon stropnih greda.

ZIDINA

Prostor Gračanice omeđivala je zidina, debljine 130 – 140 cm, zidana kamenom lomljenjakom. Prema arhitektonskoj snimci Damira Zahirovića rađenoj prije dvije godine, unutarnji su promjeri elipsoidnog tlocrta 21,7/25,53 m, što pretvoreno u srednjovjekovne mjere – hvate, iznosi 13/11 hvati, i to točno. Poprečni zid palasa dijelio je prostor u omjeru $1/4 \ 1/4^{25}$ prema $3/4 \ 3/4 = \text{palas} : \text{dvorište}$ (sl. 10). Dvorište je moglo biti popunjeno, vjerojatno drvenim, pomoćnim i gospodarskim zgradama. Zdenac – čatrnja bio je smješten u kutu nasuprot ulazu (tlocrt Gj. Szabe). Dvorišni je dio zidine poprilično očuvan u cijeloj svojoj duljini, no zidovi palasa – i onaj vanjski, dakle zidina, i onaj unutrašnji uglavnom su nestali. O palasu je bilo riječi maloprije: recentna su nam arheološka istraživanja već dala značajne podatke.

Raspored detalja na zidini govori o najvjerojatnijem njezovu izgledu i načinu uporabe (sl. 25 A, 25 B, 26). Na vrhu

25 Horvat, Z. (1989): 61 i dalje.

28 A. Djekše (Diex) na Koruškem, protuturski Tabor – sačuvano branište (crtež: P. Fister, 1975.)

Djekše (Diex) in Carinthia, an anti-Turkish camp- preserved ramparts (drawing: P. Fister 1975)

28 B Cerovo kod Grosuplja, Slovenija – rekonstrukcija drvenoga braništa (1994. – 1999.) „protiturskog tabora“ oko ckve sv. Nikole – radove vodila Alenka Železnik (foto: Z. Fumić)

Cerovo near Grosuplje, Slovenia - a reconstruction of the wooden ramparts (1994-1999) of anti-Turkish camps around the church of St. Nicholas - the works led by Alenka Železnik (photo: Z. Fumić)

zidine bili su stražarska staza i drveno branište, kakvo je bilo uobičajeno potkraj 15. i tijekom 16. st., a na sredini visine zidine bila je još jedna galerija, koju je nosio niz drvenih, već nestalih, konzolnih greda. Niz pravokutnih rupa veličine oko 20/27 cm i dubine 32-47 cm stavljan je na osni razmak od oko 90 cm. Začuđuje mala dubina sidrenja u zidinu, no Piper donosi primjer ovakvih, uobičajenih, drvenih konzola, koje su zapravo statički trokut „obješen“ o zid (sl. 27).

Galerija je povezivala palas s ulaznom kulom (sl. 28 A). Na dvama se mjestima s galerije pristupalo otvorima u zidini: za jedan se otvor čini da je izvana imao konzolnu zidanu kućicu, što je mogao biti i zahod, no za drugi otvor nije vjerojatno da je bio zahod, nego promatračnica, odnosno možda je bila namijenjena promatranju i obrani. Dovratnici obaju otvora čini se da su bili drveni, od pritesanih gredica, no, naravno, danas ih više nema. Opći je dojam izvedbe da je jako pojednostavnjena, „pojeftinjena“, bez odviše klesanih detalja, koji su uobičajeni u gotičkoj arhitekturi: očito je riječ o brzini zbog približavanja turske opasnosti.

Iznad galerije, na visini od oko 4 m iznad njezina poda, zidina se stanjuje za oko 20 cm, i to skroz po cijeloj duljini zidine na istočnoj strani (sl. 25 A, 25 B). Iznad ovoga stanjenja zida, zidina se još uzdiže za maksimalno 2,38 m, no nije sačuvana jednolično u cijeloj duljini. Vrh je zidine vjerojatno završavao ravno, bez otvora, ali s drvenom konstrukcijom braništa, konzolno prepuštenim na objema stranama zidine. Sačuvani primjer braništa u Austriji, na zidinama tabora oko župne crkve u Djekše (Diex), može nam pokazati mogući izgled ovakva braništa (sl. 28 B)²⁶. Ono stanjenje zida za oko 20 cm služilo

je kao uporište okomitih stupova braništa, koji su pak nosili ostalo. Bit je ovakva tipa drvena braništa da nisu bili potrebni nikakvi posebni, osobito stručni zidarski ni klesarski radovi. Tesari su mogli izrađivati branište kasnije, kad je zid, izveden vapnenim mortom, postao nosiv, a nisu niti zidari smetali tesarima u poslu: mi bismo danas rekli, bila je to montaža.

Ovakvo je branište bolje štitilo branitelje od protivničkih projektila, kao i od juriša na zidine s pomoću ljestava ili sličnih pomagala za penjanje. Branište je bilo predviđeno za obranu i na daljinu, i na blizinu, kad se neprijatelj već prikućio zidini.

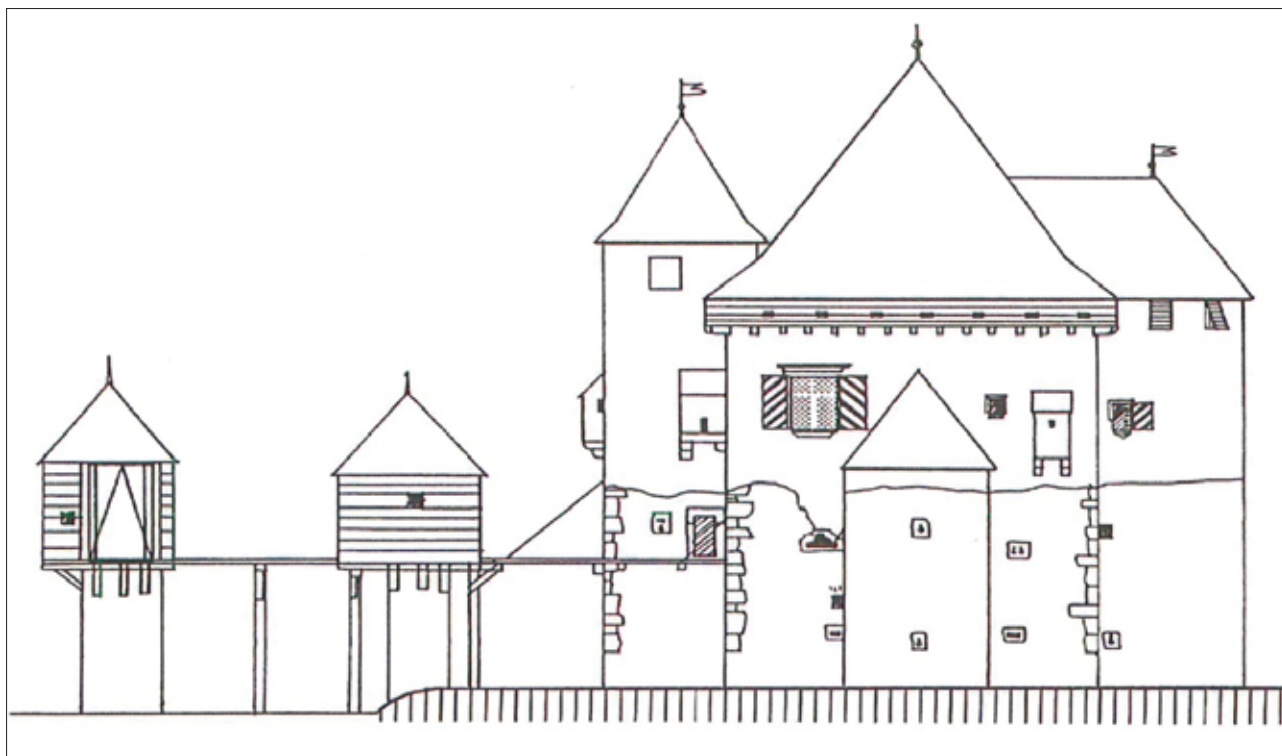
Graba i mostobran pred ulazom

Grabu ispred ulazne kule premošćivao je – očito – drveni most, dijelom pokretni, dijelom fiksni. O pokretnom mostu imamo minimum podataka na samoj kuli – njegov raspon, koji odgovara visini niše nad vratima te otvor za lanac, dok nam arheološka iskapanja počinju pokazivati ostale detalje, koji uvijek prate ulazne sklopove kaštela. Ovakve su strukture ispred ulaza bile vrlo česte, za što imamo potvrdu na starim vedutama (npr. Virovitice). Arheološka su istraživanja kaštela Konjščine²⁷ pokazala neka obilježja ovakva ulaza (sl. 29). Zadnja su iskapanja 2011. godine otkrila pred ulazom tragove drvenih stupova, i to na mjestu na kojemu je pokretni most trebao nalijegati u spušenom položaju. S obzirom na stanovitu ukošenost tih stupova na tom se mjestu i put ulaznja ponešto lomi, čini se iz obrambenih razloga (sl. 7). Put je i dalje išao preko još jedne grabe blago nizbrdo i zatim skretao za 180 stupnjeva (sl. 2). Cijeli je taj put bio prilagođen obrani s više graba,

²⁶ Fister, P. (1975.): 107-110, te slika na str. 109 a.

²⁷ Horvat, Z., Filipić, K. (2001.): 169-170.

29 Kaštel Konjščina, rekonstrukcija izgleda južne strane kaštela s pokušajem rekonstrukcije prilaza preko mosta: uočiti bočni, pomoćni ulaz (crtež: Z. Horvat).

Kaštel Konjščina, a reconstruction of the south side of the castle, attempting a reconstruction of access over the bridge: note the lateral, ancillary entrance (drawing: Z. Horvat).

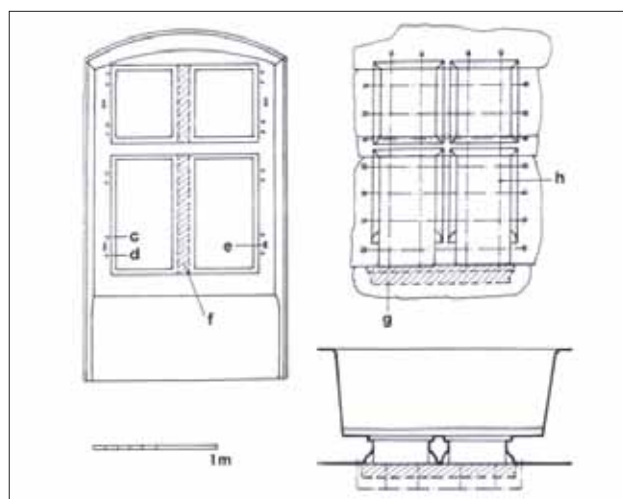
nasipa te zemljanim ravelinom, što se sve nazire na terenu. U svakom slučaju, pri prezentaciji Gračanice-Lehowcza bit će potrebno poštovati ove obrambene zemljane objekte, što će se još i arheološki – nedestruktivno – istražiti.

OPIS OSTATAKA STARIJE ARHITEKTURE

Arheološka su istraživanja otkrila temelje starijih građevina na više mjesta u dvorištu Gračanice, a možemo ih podijeliti na dva dijela, tj. na dvije odvojene građevine (sl. 3). Bliže ulaznoj kuli temelji su objekta ovalna tlocrta, koji je, po svemu sudeći, imao još i branič-kulu, kružna tlocrta. Objekt se može pratiti sve do oko sredine dvorišta, kad se zidani dijelovi prekidaju. Gledajući unutrašnji zid palasa, koji nije ravan, kao da je djelomično zidan na temeljima starije građevine. Zidovi su relativno male debljine, zidani kamenom te su mogli biti građeni i tijekom 13. st., pa i prije Tatara.²⁸

Drugi objekt, na sjevernoj strani dvorišta, ima sasvim drukčija obilježja tlocrta i deblje zidove. Zidovi se prostiru ortogonalno te imamo čak četiri kontrafora (pretpostavimo da su to mogli biti kontrafori). Temelji ovog objekta na zapadnoj strani zalaze pod temelje unutrašnjeg zida palasa i, koliko se to moglo ovom prigodom vidjeti – do unutrašnje strane zidine. S vanjske strane zidine nije istraživano, no

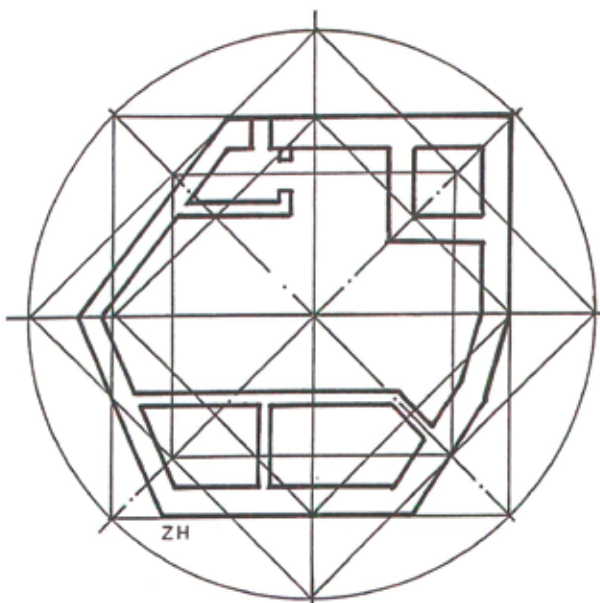
²⁸ Primjerice, zidovi Okića, koji potječu najvjerojatnije s kraja 12. i početka 13. st., debeli su oko 70 cm.

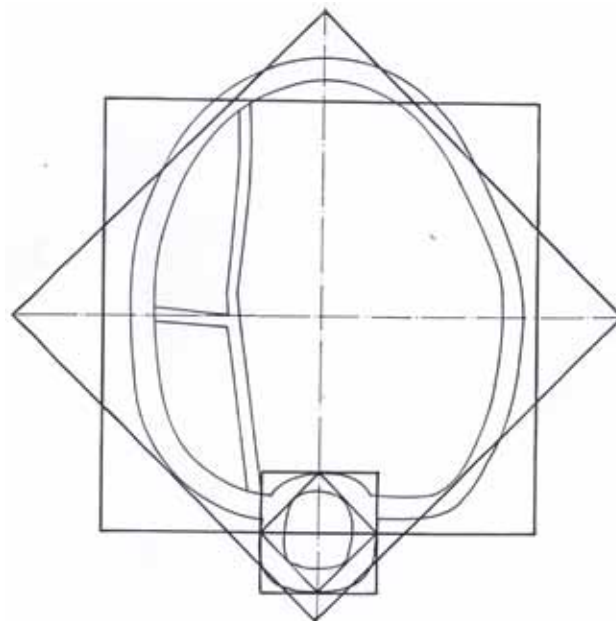
30 Primjeri „čeških prozora“ iz 15. i 16. st.: Ozalj, palas Nikole IV. Zrinskog (crtež: Z. Horvat)

Examples of “Bohemian windows” from the 15th and 16th centuries: Ozalj, the palace of Nikola IV Zrinski (drawing: Z. Horvat)

vjerojatno je kopanje grabe za zadnju fazu Gračanice-Lehowcza oko 1500. godine uništilo ostatke temelja ovoga intrigantnog objekta. Taj objekt po svojim kontraforima izgleda na prvi pogled kao da je sakralni, ali je teško u njihovu tlocrtnom obrisu prepoznati sakralnu građevinu, a niti su u blizini nađene kosti, kojih se uvijek nađe

31 Prikaz kvadrangulacije burga Slunja s kraja 14. st. (crtež: Z. Horvat)
An illustration of quadrangulation of the Slunj castle at the end of the 14th century (drawing: Z. Horvat)

32 Kvadrangulacija tlocrta Gračanice: (A), koja uključuje i tlocrt ulazne kule (B) (crtež: Z. Horvat prema snimci D. Zahirovića)
Quadrangulation of the Gračanica layout: (A), which includes the layout of the gatehouse (B) (drawing: Z. Horvat based on a photo by D. Zahirović)

uz srednjovjekovne crkve. Nisu nađeni ni klesani ulomci svođenja ili drugih dijelova crkve.

S obzirom na obilježja tlocrta i zidanja, očito je riječ o dvjema građevinama. Ona uz ulaznu kulu bila bi starija (13. st.?), a druga – mlađa, ima gotička obilježja, dakle, građena je u drugoj polovici 14. do 15. st. Kratko rečeno, te su dvije građevine izvanredan, pa i neočekivan nalaz, koji otvara mogućnosti za razne, nove teze o životu u ovom dijelu Slavonije!

ZIDANJE

Ova utvrda s obilježjima kaštela zahtijevala je stanoviti postupak i redoslijed zidanja.²⁹ Naravno, prije toga trebalo je prirediti teren, što znači ukloniti sve starije gradnje, čiji su temelji pronađeni recentnim arheološkim istraživanjima.³⁰ O tim će temeljima još biti riječi, jer upućuju na neke važne povijesne činjenice.

- Gornja je površina terena trebala biti izravnana kako bi se dobio čist, ravan prostor za iskolčenje novog objekta, nove Gračanice-Lehowcza.

- Iskolčenje objekta kvadrangulacijom, tj. određivanjem projektirana tlocrta sustavom kružnica i kvadrata, izraženih u hvatima i stopama.

- Izvedba temelja do razine zemlje, ili prema Villardu de Honnecourtu, „kako (zid) izlazi iz zemlje“.³¹

- Prizidavanjem temelja ulazne kule, također uz iskolčenje tlocrta s pomoću kvadrangulacije.

- Izvedba zidine u slojevima, koji su optimalni, pretpostavimo za organizaciju gradnje i za stvrđivanje morta, koji je polaganije vezao: novi je dio zida trebao doseći potrebnu razinu čvrstoće.

- Izravnavanje zidine u razini ležaja drvene galerije, s ugradbom konzola.

- Izvedba zidine do visine stanjenja zidine za 20 cm.

- Izvedba zidine do predviđena vrha.

- Izvedbu zidine prati zidanje ulazne kule, što uključuje ugradbu kamenih klesanih detalja te drvenih stropova.

- Gradnja palasa prati gradnju obodne zidine, no u ovom trenutku, s obzirom na stanje narušenosti palasa, nije jasno kad se to događa.

- Izvedba krovišta.

- Izvedba drvenoga braništa.

- Iskop grabe i izvedba nasipa uz grabu.

- Izvedba stražarnice ispred mosta.

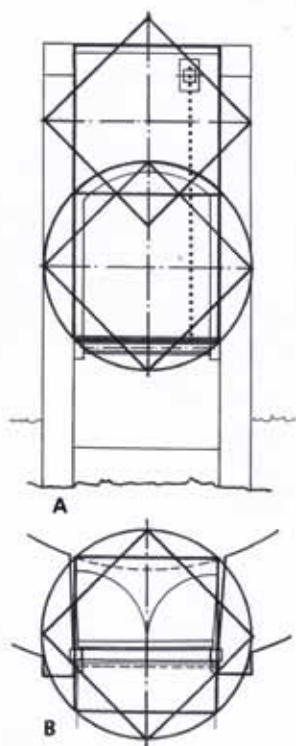
OPIS POJEDINIH DIJELOVA NA ULAZNOJ KULI

Ulazna kula Gračanice ima dvojna vrata, od kojih ona vanjska imaju pokretni most. Pretpostavljeni oblik okvira ulaznih vrata, kao i onih unutrašnjih, okrenutih prema dvorištu, najvjerojatnije prati oblik niše vrata, koji je

29 Oko 1500. i kasnije kašteli su projektirani i opremani za obranu novim načinom ratovanja novim oružjem, samostrelima i vatrenim. Obrana je organizirana prema unaprijed pretpostavljenim smjerovima napada, a iz zaklona – samostrelnica i puškarnica. Horvat, Z. (2009./2): 237-242; Kruhek, M. (1995.): 30-31.

30 Arheologinja Marija Mihaljević uz suradnju konzervatora Ratka Ivanušeca.

31 Hahnloser, H. (1935.): 67.

33 Kvadrangulacija ulaza u Gračanicu (crtež: Z. Horvat prema snimci D. Zahirovića)
Quadrangulation of entrance to Gračanica (drawing: Z. Horvat based on photo by D. Zahirović)

segmentan (sl. 15). Straga je ulaz zatvaran dvokrilnim zakretnim vratima, s posmičnom gredom za utvrđivanje zatvorenih vrata. Uz kameni su dovratnik bile rupe za nošenje stožera krila, oko kojih su ova rotirala.

Pokretni je most imao samo jedan lanac za dizanje, iako je uobičajeno za njegovu veličinu izvesti dva lanca. Pretpostavimo da je pri prolasku kola većih širina, lanac otkvačen da ne smeta prolasku. U ovoj činjenici – samo jednom lancu za dizanje i spuštanje mosta – možemo vidjeti štednju i redukciju troškova gradnje i opremanja, a vjerojatno i brzinu gradnje. Vjerojatno se vitlo za namatanje lanca nalazilo na I. katu kule, pri čemu je lanac morao prolaziti između stropnih greda. Sva je vjerojatnost da je ova utvrda – kaštel građena zbog obrambenih razloga kao što pretpostavljaju stariji autori³², a možda i kao refugij okolnom stanovništvu te valjda otuda čak dva pomoćna, skrivena ulaza, vrlo malog otvora.

OTVOR – PROZOR – SAMOSTRELNICA (?) NA I. KATU

Od triju otvora na I. katu najbolje je očuvan onaj na istočnoj strani ulazne kule koji izvana ima jednostavan okomiti okvir od sedre, veličine otvora 13/61 cm (sl. 20, 21). Straga je niša, koja se širi prema unutrašnjosti, vjerojatno bila predviđena za djelovanje samostrelom, i to za prečnom vatrom. Ovo je oružje prijelazni stupanj prema

uporabi vatrenog oružja, npr. bedemske puške-bradatice (*pixide barbata*). Tijekom druge polovice 15. st., pa i početkom 16., uporabljaju se samostreli, koji imaju mnogo veću ubojnu moć i djeluju na veću daljinu nego luk i strijela³³. Za uporabu pušaka bradatice ispred kruškolika otvora za djelovanje, ugrađuje se drvena horizontalna greda, za koju se kvači „brada“ puške, kako bi se amortizirao trzaj puške pri opaljenju, a toga kod ovih otvora nema.

PROZOR NA II. KATU

Ostatci tragova doprozornika „bifore“, prozora iznad ulaza, daju dovoljno podataka za njegovu rekonstrukciju. Kamena greda u nadvoju ima dva konkavna udubljenja (sl. 24), tako da je očito da su oba otvora završavala segmentno. Na unutrašnjoj je strani bila nešto šira prozorska niša, također segmentno zavedena, što je uobičajeni srednjovjekovni konstruktivni detalj na prozorskim nišama. Zanimljivo da je kamena greda, zajednička za oba otvora ovog prozora, s gornje strane također bila oblikovana kao veliki segment, koji je valjda slijedio liniju segmentnog nadvoja niše s unutrašnje strane prozora. U donjem dijelu niše bile su jednostavne kamene klupe, danas dosta oštećene. Pod je niše bio viši od poda II. kata za oko 20 cm. Srednji stup – šprljak između dvaju otvora, imao je, sudeći po tragovima na natprozornoj gredi, pravokutni presjek oko 7/14 cm i vjerojatno nije bio profiliran.

Ovaj prozor ne treba smatrati biforom, nego „češkim prozorom“, i to pojednostavnjenim, svedenim na dva otvora, umjesto uobičajena četiri, šest, pa i više (sl. 30). Čeških prozora s dva otvora nalazimo i drugdje po srednjoj Europi, a dobar je primjer na branič-kuli kaštela Sokolca kod Bihaća iz početka 16. st. Ove činjenice o oblikovanju gračaničkog prozora uklapaju se u opću strukturu jedne reducirane obrambene arhitekture. Potkraj 15. st. i kasnije pojavljuju se u nas prozori sa segmentnim nadvojem³⁴, kao kasnogotička – renesansna oblikovna novost.³⁵ Odbljesak te novosti očito dolazi i do Gračanice, koju onda stari arhitekt primjenjuje na svim (sačuvanim) otvorima jednog objekta.

Čini se da je i drugi prozor na II. katu, onaj okrenut prema dvorištu, bio isto takav, tj. „češki prozor“ s dvama oknima, no na njemu su baš svi vitalni dijelovi okvira nestali ili su uništeni, pa ostajemo tek kod pretpostavke.

VRATA ZA ULAZAK NA I. KAT ULAZNE KULE

Troja su ovakva vrata, jedna na I. katu te dvojica na II. katu. Sličan im je bio kameni dovratnik na I. katu (sl. 19), vrlo jednostavan, tek skošena ruba, no i on ima segmentno oblikovani nadvoj. Na unutrašnjoj je strani dovratnik imao utor, u koji je ulazilo krilo, kad bi ga se zatvorilo.

33 Škrivanić, G. (1974.): 329.

34 Valpovo, branič-kula; Ozalj, nadogradnja kata na palasu N. Zrinskog, kasnije nazvanom „Žitnicom“.

35 Primjerice, Ozalj, palas N. Zrinskoga, zvan „Žitnica“

32 Jančula, J. (1980); 44 – Žugaj, V. (1984./3.-4)

34 Zatečeno stanje ulazne kule prije zaštitnih radova – oštećenja zida u prizemnoj zoni kule (foto: R. Ivanušec)

The condition of the gatehouse before conservation works - damaged walls at ground-level of the tower (photo: R. Ivanušec)

35 Oštećenje gornje zone zida ulazne kule zbog djelovanja atmosferilija (foto: R. Ivanušec)

Damage to the upper part of the gatehouse wall due to the effects of weathering, (photo: R. Ivanušec)

36 Degradacija prizemne zone istočnoga obodnog zida utvrde, ljudski faktor, (foto: R. Ivanušec)

Degradation of the ground area of the eastern boundary wall of the fortress, human factor, (photo: R. Ivanušec)

Zanimljivo da se u zoni nadvoja taj utvor nije pratio segmentni obris nadvoja, već je bio ortogonalan, dakle ni krilo nije bilo segmentno završeno, nego pravokutno. Niša je bila presvođena segmentnim nadvojem od klesana kamena finije strukture, no površina je kamena tijekom vremena jako oštećena atmosferilijama. Kameni je dovratnik jak, što je primjereno fortifikacijskom objektu. Svijetla je veličina ovih vrata također mala: 59/138 cm.

Intrigira, međutim, pristup do tih vrata: s vanjske su strane četiri rupe – ležaja konzolne drvene konstrukcije prilazna podesta, no iza toga, nakon četvrtog ležaja, nema nastavka. Spoj na galeriju u sredini visine zidine završava četiri metra prije one pred ulazom u kulu, ali je i niža za toliko (sl. 25 A, 25 B). Čini se da je spoj između tih dviju konzolnih galerija bilo – stubište, koje je moglo biti pokretno.

Dizanjem ovih stuba mogao se onemogućiti pristup nepozvanim osobama na način pokretnih mostova.

KVADRANGULACIJA, KAO POMOĆNA METODA PRI GRADNJI U SREDNJEM VIJEKU; MJERE

Poznato je da su u srednjem vijeku rabljene neke pomoćne metode i geometrijski likovi – kvadrati, trokuti i kružnice, koji su pomagali pri iskolčenju objekata na terenu, pri klesanju, pri određivanju i oblikovanju detalja i cjeline itd. Postupak s kvadratima nazvan je kvadrangulacijom (koja je u nas najčešća), a onaj s trokutima – triangulacijom.³⁶ Bila je to praktična, često vrlo jednostavna, metoda za sve prilike, kao sustav, koji je tekao od iskolčenja na terenu do najzadnjeg detalja.³⁷ Sustav je ujedno određivao i pravi kut, i mjesta dijelova građevine (sl. 31). Naravno, kod malih, jednostavnih objekata, takva je bila i kvadrangulacija, međutim kod onih većih, npr. katedrala, bila je vrlo komplicirana. Uz to, kvadrangulacija je određivala i njegovu likovnu kvalitetu.

Zatim, pri gradnji su primijenjene mjere hvat, stopa i palac³⁸, dakle ljudske mjere. Osnova je bila „pied-de-roi“, francuska mjera koju su donijeli u srednju Europu cisterciti: 1 stopa = 32,5 cm, iz čega proizlazi 1 hvat = 6 stopa = 195 cm. Stopa se pak dijeli na 12 palaca = 2,7 cm x 12. Osim ove mjere, poslije se primjenjuje, iako rjeđe, i tzv. bečka stopa = 31,6 cm.

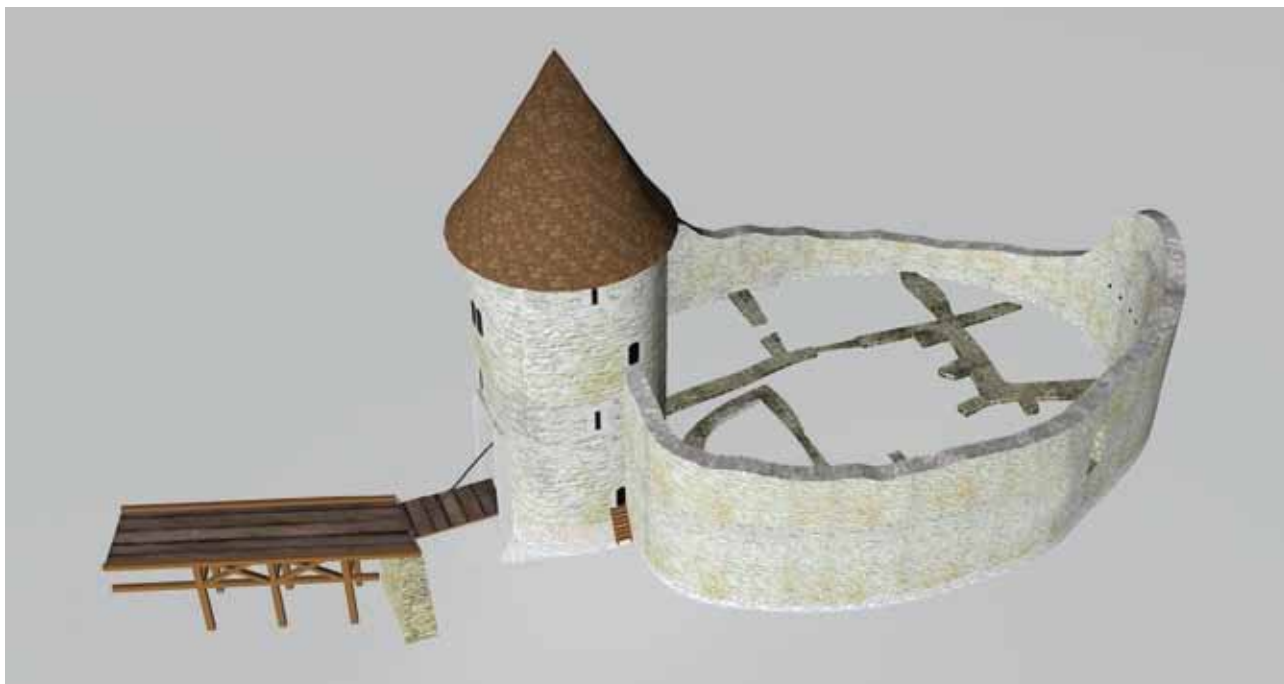
Osnovni je tlocrt određivan cijelim brojem hvati – kod Gračanice je to 11 hvati/13 hvati, detalji u stopama, a profilacije u palcima.

Na točno snimljenom tlocrtu D. Zahirovića uspješno je određena kvadrangulacija cijele utvrde te u ovisnosti o njoj i ulazna kula (sl. 32 A, 32 B, 33), što potvrđuje da je

36 Booz, P. (1956.); Horvat, Z. (1989.): 103-109.

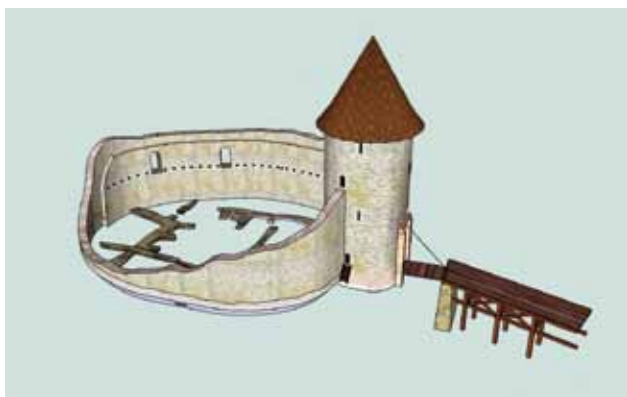
37 Horvat, Z. (2010.): 53-55

38 Horvat, Z., (1989.): 61 i dalje

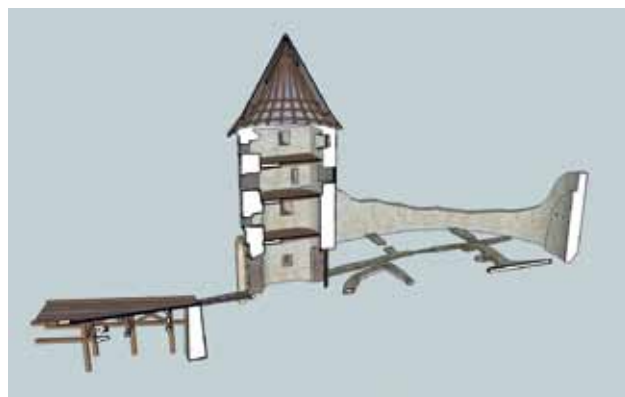
37 Utvrda Gračanica- Lehowacz – stanje utvrde nakon završetka zaštitnih radova obnove i konzervatorske prezentacije - pogled s istočne strane (R. Ivanušec, Z. Horvat, D. Klečina, H. Milinković)

The fortress Gračanica-Lehowacz - Condition of the fortress after the completion of the works of restoration and conservation presentation - a view from the east side (R. Ivanušec, Z. Horvat, D. Klečina, H. Milinković)

38 Utvrda Gračanica- Lehowacz – stanje utvrde nakon završetka zaštitnih radova obnove i konzervatorske prezentacije – pogled sa zapadne strane (R. Ivanušec, Z. Horvat, D. Klečina, H. Milinković)

The fortress Gračanica-Lehowacz - Condition of the fortress after the completion of the works of restoration and conservation presentation - a view from the west side (R. Ivanušec, Z. Horvat, D. Klečina, H. Milinković)

39 Utvrda Gračanica- Lehowacz – stanje utvrde nakon završetka zaštitnih radova obnove i konzervatorske prezentacije – uzdužni presjek kroz utvrdu – pogled na istočnu stranu (R. Ivanušec, Z. Horvat, D. Klečina, H. Milinković)

The fortress Gračanica-Lehowacz - condition of the fortress after the completion of conservation works of restoration and conservation presentation – longitudinal section through the fort, view of the east side (R. Ivanušec, Z. Horvat, D. Klečina, H. Milinković)

Gračanica projektirana i određena na terenu srednjovjekovnim metodama projektiranja.

KONZERVATORSKA PREZENTACIJA ARHITEKTONSKOGA SKLOPA UTVRDE NA OSNOVI NALAZA KONZERVATORSKO- ARHEOLOŠKIH ISTRAŽIVANJA

Kako bi se pravilno vrednovalo neko kulturno dobro, a samim time i odredila konzervatorska koncepcija njezove obnove i revitalizacije, za konzervatorsku je struku

iznimno važno u sklopu zaštitnih radova provesti postupak dokumentiranja i istodobnog proučavanja kulturnog dobra koji se obavlja putem terenskih konzervatorskih i arheoloških istraživanja. Neki raniji arheološki nalazi s lokaliteta utvrde Gračanica-Lehowacz, i njezina neposrednog okruženja, upućivali su na to da je riječ ne samo o srednjovjekovnom lokalitetu nego i o prostoru čiji kontinuitet naseljavanja možemo pratiti od kasnobrončanog doba, antike pa sve do kasnoga srednjeg vijeka. Zbog tog su razloga od prvoga trenutka konzervatori isticali potrebu

40 Ulazna kula – pogled s jugoistoka, stanje 2010. prije radova građevinske sanacije (foto: R. Ivanušec)

The gatehouse – a view from the southeast side, condition in 2010 before the construction improvements (photo: R. Ivanušec)

41 Ulazna kula – pogled s jugoistoka – stanje 2011. nakon završetka radova (foto: R. Ivanušec)

The gatehouse – a view from the southeast – condition in 2011, after the completion of the works (photo: R. Ivanušec)

multidisciplinarnoga pristupa u postupku zaštitnih radova, poglavito kada je riječ o konzervatorsko-arheološkim istraživanjima. Timska suradnja različitih struka, od arhitekata, povjesničara umjetnosti, arheologa, stručnjaka građevinske struke – statičara ostvarena je tijekom istražnih konzervatorskih radova i preliminarnih arheoloških istraživanja. Ovakva, timska suradnja nastavljena je i kasnije u formi stručnih konzultacija i razmjena mišljenja u sklopu izradbe projektne izvedbene dokumentacije, a sve radi dobivanja što kvalitetnijega projekta sanacije i konzervatorske prezentacije utvrde.

Postupak konzervatorske obnove i prezentacije srednjovjekovne utvrde Gračanica-Lehowacz uvjetovan je specifičnom lokacijom i stupnjem oštećenja. Zbog toga je prije početka zaštitnih radova konzervatorskim smjernicama određen program zaštitnih radova koji je odvojen u nekoliko cjelina i etapa:

a) pripremni radovi raščišćavanja lokaliteta utvrde od raslinja, što uključuje i uređenje pristupnog puta do lokacije utvrde,

b) zaštitna konzervatorska i arheološka istraživanja i izradba konzervatorske i izvedbene projektne dokumentacije,

c) građevinska sanacija i završni radovi prezentacije koji će se zbog složenosti postupka zaštitnih radova obavljati nekoliko godina.

ANALIZA ZATEČENOGA STANJA UTVRDE

Nakon pripremnih radova raščišćavanja sljedeći korak u zaštitnim radovima bilo je utvrđivanje zatečenoga stanja, odnosno stupnja oštećenja građevne strukture utvrde. Poslije obilaska terena je zaključeno da je zatečeno postojeće stanje utvrde rezultat djelovanja nekoliko degradacijskih čimbenika. Osim ratnih razaranja koja su nastala pri osmanlijskim osvajačkim ratovima u prvoj polovici 16. st., ali i kasnije u oslobodilačkim ratovima protiv Osmanlija potkraj 17. st. građevna je struktura utvrde oštećena i višestoljetnim djelovanjem vegetacije te atmosferilijama. Razarajući procesi djelovanja atmosferilija danas su posebno vidljivi na začelnoj strani ulazne kule, gdje je njezin zid izrazito oštećen, i zajedno s cezurama u prizemnoj zoni zida čini najkritičnije i najugroženije točke u zidu koje prijete urušavanjem cijeloga korpusa ulazne kule (sl. 34, 35)

Za ovu je utvrdu specifičan i treći faktor degradacije, a to je ljudski faktor. Tijekom proteklih stoljeća došlo je do namjerne razgradnje, odnosno otuđivanja kamena iz

42 Istočni obodni zid – zidanje u tzv. horizontalnim pojasevima (foto: R. Ivanušec)

Eastern perimeter wall – constructed in the so-called horizontal layers (photo: R. Ivanušec)

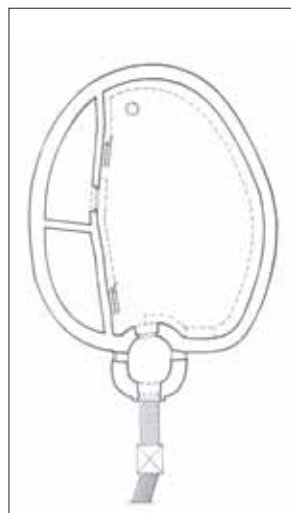
obodnog zida na zapadnoj i istočnoj strani, zida palasa i prizemne zone ulazne kule (sl. 36).

OBRAZLOŽENJE PREDLOŽENIH ZAHVATA

Konzervatorska analiza postojećega stanja utvrde i valorizacija nalaza konzervatorsko-arheoloških istraživanja subliminirani su na jednome mjestu u zasebnoj konzervatorskoj dokumentaciji pod nazivom *Elaborat konzervatorsko-arheoloških istraživanja – Utvrda Gračanica-Lechowacz*.³⁹

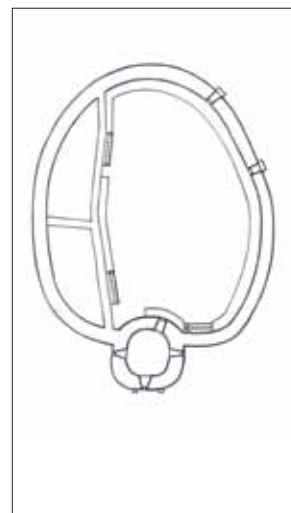
Na osnovi konzervatorske analize nalaza preliminarnih konzervatorsko-arheoloških istraživanja i postojećega arhitektonskog sklopa utvrde s konzervatorskoga gledišta izabrano je konzervatorsko usmjerenje prezentacije graditeljske slojevitosti lokaliteta utvrde s prezentacijom u temeljima svih starijih građevnih struktura koji su pronađeni u dvorišnom parteru utvrde. Najbolje očuvani fortifikacijski dio sklopa utvrde jest ulazna kula koja će se obnoviti i prezentirati konzervatorskom metodom *faksimilne* rekonstrukcije uz prethodnu građevinsku sanaciju cezura u prizemnoj zoni zida. S obzirom na to da imamo dovoljno podataka o njezinu prvobitnom izgledu, konzervatorska obnova i prezentacija ulazne kule zamišljene su tako da se ona obnovi u izvornim visinskim gabaritima i sa stožastim krovom s pokrovom od šindre. Drugim riječima, u vanjskom i unutrašnjem oblikovanju kakvo je imala u vrijeme izgradnje. U unutrašnjosti ulazne kule rekonstruirat će se sve daščane podnice etaža tako da posjetiteljima bude omogućeno razgledavanje ulazne kule na svim katovima. U sklopu konzervatorske prezentacije izvela bi se i obnova pristupnoga pokretnog mosta preko grabe, a most će ujedno služiti posjetiteljima za pristup utvrdi (sl. 37 - 39).

39 Z. Horvat, M. Mihaljević, (2010).

43 A Gračanica-Lehowacz pokušaj rekonstrukcije tlocrta prizemlja (crtež: Z. Horvat prema snimci D. Zahirovića)

Gračanica-Lehowacz reconstruction attempt of the ground floor plan (Z. Horvat based on a photo by D. Zahirovića)

43 B Gračanica-Lehowacz pokušaj rekonstrukcije tlocrta prvi kat (crtež: Z. Horvat prema snimci Zahirovića, D.)

Gračanica-Lehowacz reconstruction attempt of the first floor plan (drawing: Z. Horvat based on a photo by D. Zahirovića)

Konzervatorska prezentacija utvrde Gračanica-Lehowacz obuhvaća, osim metode *faksimilne* rekonstrukcije ulazne kule, građevinsku sanaciju i zahvate konzervacije i djelomične rekonstrukcije njezina obodnog zida. Konzervatorskom je prezentacijom predviđeno da se obodno zide na istočnoj strani konzervira na zatečenoj visini, uz prethodnu sanaciju cezura u zidu. Radi spašavanja ostatka obodnog zida na zapadnoj strani utvrde, kojemu prijeti urušavanje, rekonstruirati će se obodni zid do određene visine i spojiti se s ulaznom kulom. U arheološkim istraživanjima otkriveni zid palasa i ostaci zida građevina starijih graditeljskih slojeva prezentirat će se metodom konzervacije.

Zbog složenosti zahvata zaštitni radovi obnove i konzervatorske prezentacije utvrde Gračanica-Lechowacz odvojeni su u tri cjeline s odvojenim fazama izvođenja radova: zaštitni radovi na ulaznoj kuli – cjelina 1, zaštitni radovi na sanaciji i konzervaciji obodnog zida – cjelina 2, zaštitni radovi konzervacije zida starijih arhitektonskih sklopova u dvorišnome prostoru utvrde – cjelina 3).

S obzirom na izrazita oštećenja i potencijalnu opasnost od eventualne daljnje destabilizacije ulazne kule, zaključeno je da zaštitni radovi građevinske sanacije počnu upravo na ulaznoj kuli. Tijekom 2011. god. izvedena je sanacija izrazitih oštećenja prizemne zone zida ulazne kule s vanjske i dvorišne strane.

S konzervatorskoga gledišta pri sanaciji oštećenja zida ulazne kule, u sklopu konzervatorskog nadzora posebna je pažnja posvećena samom izvođenju radova građevinske

sanacije. Tijekom istražnih konzervatorskih radova provedena je detaljna analiza građevnog materijala, vrste kamena, načina zidanja i završne obrade zida. Cjeloviti arhitektonski sklop utvrde bio je zidan kamenom lomljenjakom te u manjoj mjeri šupljikavom sedrom. Kod ulazne kule šupljikava sedra pojavljuje se na bočnim špaletama ulaznih otvora, prozorskog otvora na drugoj etaži, kontrafora, te kod nadvoja ulaznih otvora u prizemlju ulazne kule. Kamen pješčenjak u obliku klesanaca rabljen je samo pri izradbi dovratnika ulaznog otvora u kulu. Nakon provedene analize ziđa utvrđeno je da je za zidanje primjenjivana veličina kamena koja se kreće između 25 i 60 cm. Kamen je slagan u zid u tzv. horizontalne pojaseve, što je posebno uočljivo na istočnome obodnom zidu utvrde, i to na površinama gdje je isprana vanjska žbuka zida. Poravnavanje fuga izvedeno je usitnjenim kamenom. Za zidanje vanjskog zida lica upotrebljavan je lomljeni kamen koji je s čeonih strana neznatno obrađen, dok je za ispunu zida poslužilo usitnjeno kamenje. Pri zidanju je uporabljen mort sastavljen od sipine, vapna i usitnjenje opeke granulacije oko 4-10 mm. Vanjsko i unutrašnje lice zida bilo je *dersovano* tankoslojnom vapnenom žbukom (sl. 40, 41, 42).

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Tijekom druge polovice 15. st. i početkom 16. st. osmanlijski su pohodi u Slavoniju i drugamo po srednjoj Europi sve češći s nakanom uništavanja ljudske i materijalne osnovne obrane. Uporaba jakog opsadnog oružja bila je vezana za velike sultanove pohode, dok su manji, oni akinđija, uglavnom bez toga oružja, a glavna im je snaga bila u iznenadnosti napada i jurišu na zidine.⁴⁰ Svrha su pljačka i uzimanje roblja, paljenje kuća, kaštela i crkava.

Sudeći po povijesnom podatku, koji spominje „castrum novum Lehowacz“, te po građevinskim oblicima možemo zaključiti da je Gračanica-Lehowacz – noviji objekt, koji je gradila plemićka obitelj Deževića oko godine 1500. Bez obzira na to što u pisanim izvorima prijašnjih stoljeća nema tragova Lehowczu, arheološka su istraživanja pronašla, otkrila tragove života na tom mjestu tijekom 13. i 14. st. i poslije. Građevina ovalna tlocrta te još jedna s temeljima nalik na kontrafore svjedoče o kontinuitetu života na tom mjestu (sl. 43 A, 43 B). Zanimljivo da objekte ovalna tlocrta, kakav je i ovaj stariji, zatječemo na više mjesta u 13. st. u Požegi i okolici (Požega, Viškovci, Dolački grad). Dakle, pred nama je objekt iz doba oko 1500. godine, sagrađen u jednom dahu, koji je prelazni stupanj prema novim načinima ratovanja. Namjena mu je mogla biti kontrola terena i refugij u slučaju prodora akinđija. U Sloveniji, Austriji, pa i sjeverozapadnoj Hrvatskoj postoji niz srednjovjekovnih

crkava okruženih zidinama, kakve u Sloveniji zovu „protiturškim taborima“.⁴¹

Kraj 15. st. već je doba kasne gotike, koja se mijenja pod utjecajima renesanse. Gotika još živi, napose u realizaciji detalja i profilaciji, ali se bitno mijenja opća koncepcija građevine, koja prati promjene života u znanosti, materijalnim mogućnostima, političkoj situaciji i – ratovanju. Logična je želja onodobnih investitora i arhitekata za promjenama i novostima. U fortifikacijskom je graditeljstvu važno, s jedne strane, opsjedanje burga ili kaštela, a, s druge, odbijanje opsade. Ove su činjenice razlog brzoga prihvaćanja renesansnih novosti u fortifikacijskoj gradnji, koje su trebale osigurati sigurnost, pa i neosvojivost utvrde. A prihvaćaju se ipak postupno, tako da se dobiva mješavina starog i novog. Nije čudno da je za polaganje Gračanice-Lehowcza na terenu primijenjen još gotički sustav kvadrangulacije, uz renesansne koncepcije obrane. U gradnji Gračanice-Lehowcza osjećaju se brzina gradnje i stanovita „jeftinoća“ u izvedbi izborom jednostavnih građevnih pojedinosti, uporabom kamena lagana za klesanje, primjenom drveta umjesto kamena. Kaštel Gračanica-Lehowacz projektiran je i izgrađen za obranu svojim zidinama bez otvora, organiziranom za kružnu obranu, s grabom i nasipom te dobro branjenim prilazom i ulazom. Danas više nema drvenih pojedinosti, namijenjenih obrani, ali se po tragovima mogu nazreti zajednički nazivnici s onima u susjednoj Sloveniji i Austriji. U svakom slučaju osjeća se projektiranje, zamisao jedne nove vrste obrambenog objekta, s novim detaljima, pa i prihvaćanjem nekih novih stilskih pojedinosti. Utvrda Gračanica-Lehowacz time je značajan spomenik slavonske prošlosti, priprema za borbu s novom, osmanlijskom opasnošću, u pokušaju spasa okolnog stanovništva, u pokušaju koji, nažalost, nije uspio⁴².

LITERATURA

- Booz, P. (1956): *Der Baumeister der Gotik, München*.
 Bosendorfer, J. (1910): *Crctice iz slavonske povijesti, Vinkovci, pretisak izdanja, Osijek*.
 Buturac, J. (1990), *Regesta Požege i okolice 1221-1860, Zagreb*.
 Čuk, J. (1925): *Požeško plemstvo i požeška županija od doba prvih sačuvanih imena i naziva do polovice četrnaestoga stoljeća, Rad JAZU, Knj.231, Zagreb*.
 Deanović, Ana (2001), „Prilog Michelozza utvrđivanju Dubrovnika“ u „Utvrde i perivoji“, 56-59, Zagreb.

41 Fister, P. (1975.)

42 Autor ovog rada, kao i uredništvo časopisa, dužni su upozoriti da se u međuvremenu pojavila i nova publikacija u ovoj temi: Drago Miletić, *Plemićki gradovi kontinentalne Hrvatske*, Zagreb, 2012.) u kojoj se iznose drukčiji pogledi i stajališta o predmetnoj utvrđi. Autor posebično izdvaja zaključak D. Miletića da je ulazna kula mogla imati četverostrešni krov, jer da je „njezin volumen izrastao prožimanjem kružnog i kvadratnog tlocrta“. Po mišljenju autora ovoga članka, krovšte je odredio vanjski tlocrtni gabarit, koji je mnogo bliže kružnici nego kvadratu (sl. 14). Oblikovno je šatorasti krov nespojiv s gotovo kružnim tlocrtom ulazne kule Gračanice.

40 Deanović, A. (2001.): 56-59.

- Đurić, T. (1981): *Srednjovjekovni gradovi slavonskog gorja, Varaždin*.
- Đurić, T., Feletar, D. (2002): *Stari gradovi, dvorci i crkve Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema, Zagreb*.
- Džajić, Z. (1989.): *Novogradiško područje u predhistoriji i antici*, Katalog izložbe, Nova Gradiška
- Fister, P. (1975): *Arhitektura slovenskih protiturških taborov, Ljubljana*.
- Hahnloser, H. (1935): *Villard de Honnecourt, Beč*.
- Heller, G. (1970): *Comitatus Poseganensis, Munchen*.
- Horvat, A. (1975): *Između gotike i baroka, Zagreb*.
- Horvat, Z. (1986) O izgledu srednjovjekovnog zida na primjerima građevina kontinentalne Hrvatske, "Godišnjak zaštite spomenika culture Hrvatske", 12:179-192, Zagreb
- Horvat, Z. (1989): *Strukture gotičke arhitekture, Zagreb*.
- Horvat, Z. (1995): *Kružne branič-kule u Hrvatskoj krajini u XV., st., „Prostor“, Vol. I, No 2, Zagreb, 159-188*.
- Horvat, Z. (1996): *Zidine i braništa na utverdama kontinentalne Hrvatske 12-15. st., „Prostor“, 4; 2(12), Zagreb, 175-200*.
- Horvat, Z. (1997): *Prozori na utverdama XIII. – XV. st. u kontinentalnoj Hrvatskoj, „Prostor“, 5(1/13), Zagreb, 43-60*.
- Horvat, Z. (1998): *Ulazi u burgove 12-15st., „Prostor“, 6 (15-16): 41-66, Zagreb*.
- Horvat, Z. (2008): *Pozicije burgova tijekom 13.-15. st., u kontinentalnoj Hrvatskoj „Prostor“, 16(1/35): 23-38, Zagreb*.
- Horvat, Z. (2009/1): *Stambeni prostori u utverdama 13.-15. stoljeća u kontinentalnoj Hrvatskoj, Zagreb „Prostor“ 17, (1/37), 33-51*.
- Horvat, Z. (2009/2), *Fortifikacijska djelatnost Bernardina Frankopana, „Modruški zbornik“ 2:237-286, Zagreb*
- Horvat, Z; Filipić, K. (2001), *Novija saznanja o kaštelu Kojšćini, Otpisvula archaeologica, 25: 151-181, Zagreb*.
- Horvat, Z. (2010.) *Stilska stratigrafija utvrda 13.-15.stoljeća u kontinentalnoj Hrvatskoj, „Prostor“ 18 (1/39:35,51), Zagreb*.
- Horvat, Z., Mirnik, I (1977) *Graditeljstvo srednjeg vijeka u Požeškoj kotlini, Zbornik „Požega 1227-1977“ 121-158, 132-133, Požega*
- Horvat, Z. – Mihaljević, M. „*Elaborat konzervatorsko – arheološki istraživanja Gračanice-Lehowacz 2011.* (arhiva Konzervatorskog odjela u Slavenskom Brodu).
- Jančula, J. (1980): *Povijest Cernika i cernička samostanska kronika*, Sl. Požega.
- Kempf, J. (1910): *Požega zemljopisne bilješke iz okoline i prilozima za povijest slob. i kralj. grada Požega i Požeške županije, Požega, 96-98*.
- Klaić, V. (1988): *Povijest Hrvata, Zagreb., knj. I. i II.*
- Kruhek, M. (1995) *Krajiške utvrde i obrana (Hrvatskog kraljevstva tijekom 16 st., Zagreb.)*
- Lovrenčević, Z. (1985): *Srednjovjekovne gradine u podravskoj regiji, „Podravski zbornik“: 168-199, Koprivnica*.
- Lovrenčević, Z. (1989): *Srednjovjekovne gradine na Bilogori, „Izdanja Hrvatskog arheološkog društva“, 14, Zagreb, 139-166*.
- Marković, M. (2002): *Slavonija-Povijest naselja i podrijetlo stanovnika, Golden Marketing, Zagreb*.
- Mažuran, I., (1967), *Pakrački i Cernički sandžak, Historijski zbornik, VIII., Zagreb. Monumenta Hungariae Historica, 1857-1948, Series I., Budapest*.
- Miletić, D. (2012) *Plemićki gradovi kontinentalne Hrvatske, Zagreb*.
- Pinterović, D. (1973/1975): *Nepoznata Slavonija, Osječki zbornik XIV-XV, Osijek, 123-170*.
- Piper, O. (1967): *Burgenkunde, München*.
- Škrivanić, G. (1974): *Natuknica „Samostrel“, Vojna enciklopedija, 8:329, Beograd*.
- Szabo, G. (1920): *Srednjovjekovni gradovi Hrvatske i Slavonije, Zagreb*.
- Valentić, M., Prister, L. (2002): *Zbirka kamenih spomenika, Zagreb*
- Železnik, A. (1999): *Stronghold Cerovo, Zbornik „The European Heritage Days – Cultural Routes 1999, Guide to Monuments“, Ljubljana, 24-31*.
- Žugaj, V. (1984): *Utvrde na Novogradiškom području, Katalog izložbe, Nova Gradiška*.

Summary

THE FORTRESS OF GRAČANICA-LEHOWACZ CONSERVATION AND ARCHAEOLOGICAL RESEARCH AND RESTORATION

The fortress Gračanica-Lehowacz, not far from the village of Baćin Dol and Cernik settlements in western Slavonia belong to a numerous group of medieval fortresses in continental Croatia whose building structures were damaged during the Turkish wars of conquest in the first half of the 16th century and later in the war of liberation against the Turks at the end of the 17th century. The fortress Gračanica-Lehowacz was built on the property of the noble family Desislavić, at the end of 15th century or around 1500 in the form of a refuge, that is, fortress that served as a protection against the approaching Turkish threat. During this period, the fortress with an oval layout consisted of three-storey gatehouse and perimeter walls with ramparts. A palace was located inside, along the western perimeter wall. Conservation analysis of the architectural structure of the fortress and findings of preliminary archaeological research have contributed to some new knowledge and views on the architectural layering of the site. Inside the fortress, the walls of older fortification structures, dating back to the 13th and 14th centuries, were discovered. Of the entire fortification structure of the late medieval fortress, the gatehouse, with the third storey missing, and roof were preserved to a greater extent, as well as the eastern oval wall, and partially, the back side of the perimeter walls.